

Ewa Kosiacka-Beck

Katedra Sztuki Krajobrazu, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Nr ORCID: 0000-0002-1696-0415

Department of Landscape Art, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Warsaw University of Life Sciences
ORCID iD: 0000-0002-1696-0415

Jeremi T. Królikowski

Katedra Rewitalizacji i Architektury, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Nr ORCID: 0000-0001-7532-5668

Department of Revitalisation and Architecture, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Warsaw University of Life Sciences
ORCID iD: 0000-0001-7532-5668

Anna Długozima

Katedra Sztuki Krajobrazu, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Nr ORCID: 0000-0002-5754-9542

Department of Landscape Art, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Warsaw University of Life Sciences
ORCID iD: 0000-0002-5754-9542

Ewa A. Rykała

Badaczka niezależna

Independent researcher

Dorota Sikora

Katedra Sztuki Krajobrazu, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Nr ORCID: 0000-0002-7775-5722

Department of Landscape Art, Faculty of Civil and Environmental Engineering, Warsaw University of Life Sciences
ORCID iD: 0000-0002-7775-5722

Rozwój Czerwińska jako dalszy ciąg historii. Widoki na przyszłość

The Development of Czerwińsk as a Continuation of History. Prospects for the Future

Abstrakt

Czerwińsk, nazywany duchową stolicą Mazowsza, to – przy swojej niewielkiej skali – miasto wyjątkowo cenne. Jego ogromny, nie do końca obecnie wykorzystany potencjał wynika z wartości religijnych, symbolicznych, historycznych, estetycznych i przyrodniczych. Miarą aspiracji miasta są nadawane mu określenia: „drugi Kazimierz Dolny” czy „Jasna Góra Czerwińska”.

Celem zaprezentowanych w artykule badań jest rozpoznanie potencjału Czerwińska i wskazanie zgodnych z nim kierunków dalszego rozwoju miasta, które po 150 latach odzyskało prawa miejskie. Rozwój ten powinien przebiegać w sposób bliski tradycyjnym wzorcom funkcjonowania małych miast i odpowiadać współczesnym tendencjom *slow-city*, gwarantującym zachowanie równowagi pomiędzy naturą a kulturą.

Do badań fenomenu czerwińskiego krajobrazu wykorzystano metodę kategorii *genius loci* Norberga Schulza, która pozwala na odczytanie z krajobrazu miasta wartości wynikających z jego przeszłości i stanu

Abstract

Czerwińsk, known as the spiritual capital of Masovia, is – despite its small scale – an exceptionally valuable town. Its enormous, not fully exploited potential stems from its religious, symbolic, historical, aesthetic and natural values. A measure of the town's aspirations comprises the terms used to define it: “a second Kazimierz Dolny” or “Jasna Góra Czerwińska”.

The aim of the research presented in this article is to identify the potential of Czerwińsk and to indicate the directions of further development of the town which has regained its municipal rights after 150 years. This development should be close to traditional patterns of small town functioning and should correspond to contemporary *slow-city* trends, guaranteeing a balance between nature and culture.

To study the phenomenon of the Czerwińsk landscape, Norberg Schulz's *genius loci* category method was used, which makes it possible to read from the town's landscape the values stemming from its past

aktualnego, a także umożliwia wskazanie potencjału do wykorzystania w przyszłości.

Czerwińsk to miejsce, gdzie do dziś istnieje wyrazista, wielopłaszczyznowa relacja pomiędzy strefami sacrum a profanum, co sprzyja czytelności historycznej struktury przestrzennej miejscowości. Dominujące w krajobrazie wzgórza klasztorne z usytuowaną u jego podnóża osadą o średniowiecznej genezie, która malowniczo rozciąga się wzdłuż brzegu Wisły, pełnią współcześnie niezwykle ważną rolę kulturotwórczą i jednoznacznie określają tożsamość tego miejsca. Wyrazistość lokalnego krajobrazu i jego wartości powinny stymulować rozwój miasta, budować jego potencjał turystyczny i aktywować działania lokalnych społeczności. Czerwińsk stanowi też miejsce, gdzie elementy związane ze współczesnym funkcjonowaniem miasta i jego mieszkańców mają szansę współistnieć w ścisłych i zrównoważonych relacjach z nadal czytelną strukturą miasta historycznego.

Słowa kluczowe: krajobraz miasta, fenomen, *genius loci*, wartości przestrzenne, sacrum, widoki dalekie i bliskie

Fenomen małych miast – ich specyfika i problemy

Badacze specyfiki małych miast historycznych do kształtujących ją czynników zaliczają: ludzką skalę; brak typowych problemów występujących w wielkich miastach, takich jak zatłoczenie i wysoka przestępczość; brak dominacji korporacji; silne związki z otaczającym je krajobrazem oraz występowanie historycznych obiektów i założeń przestrzennych¹. Mniejsza liczba mieszkańców i bardziej ograniczona sieć powiązań z innymi ośrodkami sprawiają, że przetrwały tu tradycyjne relacje społeczne oparte na intensywnych kontaktach międzyludzkich. Małe miasta można zdefiniować jako przestrzenie szczególne, ponieważ nie zanikło w nich wolniejsze tempo życia ani utrwalony w dawnych uliczkach nastrój przeszłości. Najważniejszymi elementami ich struktury przestrzennej są historyczne centra – odznaczające się wyjątkowymi walorami kompozycyjnymi i widokowymi – tworzące zwarte systemy przestrzeni publicznych². W imię zachowania tej unikatowej specyfiki krajobraz polskiego małego miasta powinien być chroniony³. Podejmowanie działań na rzecz ocalenia tego charakterystycznego elementu historycznej, tradycyjnej, „drobnoziarnistej”, wielokulturowej i będącej nośnikiem specyficznego piękna struktury przestrzennej krajobrazu Polski jest jednym z podstawowych zadań polskiej polityki architektonicznej⁴. Znaczna część małych miast dotknięta została, zwłaszcza podczas transformacji ustrojowej, procesem marginalizacji w strukturze sieci osadniczej i postępującą dekapitalizacją tkanki miejskiej. Utrata indywidualnego charakteru panoram i miejskich

and its current state, and makes it possible to indicate the potential for future use.

Czerwińsk is a place where a very clear, multifaceted relationship between the sacred and profane zones still exists, which favours the legibility of the historical spatial structure of the town. Today, the monastery hill dominating the landscape with the medieval settlement at its foot, which stretches picturesquely along the bank of the Vistula River, play an extremely important culture-forming role and clearly define the identity of this place. The distinctiveness of the local landscape and its values should stimulate the development of the town, build its tourist potential and activate the local communities. Czerwińsk is also a place where elements related to the contemporary functioning of the town and its inhabitants have a chance to coexist in a close and balanced relationship with the still legible structure of the historical town.

Keywords: townscape, phenomenon, *genius loci*, spatial values, sacrum, distant and near views

The phenomenon of small towns – their specific features and problems

Among the factors shaping the characteristics of small historical towns researchers include: the human scale; the absence of typical problems found in large cities, such as congestion and high crime; the lack of corporate dominance; strong links with the surrounding landscape; and the presence of historical buildings and spatial layouts.¹ With a smaller population and a more limited network of connections to other urban centres, traditional social relationships based on intensive people-to-people contacts have survived here. Small towns can be defined as special spaces because they have not lost the slower pace of life or the atmosphere of the past preserved in the old streets. The most important elements of their spatial structure are the historical town centres – distinguished by their unique compositions and views – forming compact systems of public spaces.² In order to preserve this unique characteristics, the landscape of small Polish towns should be protected.³ Undertaking activities aimed at saving this characteristic element of the historical, traditional, “fine-grained”, multicultural and specific beauty-bearing spatial structure of the Polish landscape is one of the basic tasks of Polish architectural policy.⁴ A significant part of small towns has been affected, especially during the political transformation, by the process of marginalisation in the structure of the settlement network and by progressive decapitalisation of the urban fabric. The loss of the individual character of panoramas and urban landscape interiors, the disappearance of historical

wnętrz krajobrazowych, zanik historycznego detalu architektonicznego, zastępowanie starej architektury nową, przypadek i nijakość wkraczające w miejsce regionalnej tożsamości – to najczęściej rejestrowane zaniedbania⁵.

Elżbieta Przesmycka⁶ i Sebastian Bernat wraz z Małgorzatą Flagą⁷ podkreślają, że wymienione powyżej zagrożenia dla małych miast związane są z brakiem miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, brakiem środków na konserwację budynków historycznych, rozproszoną mozaiką własności oraz brakiem zachowania granic między przestrzenią prywatną, półprywatną i publiczną. W związku z intensywnymi przemianami gospodarczymi, kulturowymi i społecznymi nasila się też problem depopulacji małych polskich miast. Według badań przeprowadzonych przez Łukasza Sykałę⁸ zjawiskiem tym zagrożonych jest 67% miast liczących poniżej 20 tysięcy mieszkańców.

Bernat i Flaga, po przeprowadzeniu badań w 28 małych miastach województwa lubelskiego, doszli do konkluzji, że krajobraz małych miast, ze względu na wartości historyczne i kulturowe, wymaga wzmocnienia działań na rzecz jego ochrony i właściwego kształtowania⁹.

Przesmycka także zwraca uwagę, iż „świadome kształtowanie całości tkanki urbanistycznej małych układów urbanistycznych, przy czynnym udziale lokalnej społeczności, może być warunkiem koniecznym, decydującym o ich rozwoju i dążności do osiągnięcia tzw. współczesnego piękna polskiego miasteczka”¹⁰. Kluczem jest tutaj owa świadomość. Nie zaistnieje ona bez wieloaspektowych i wielopłaszczyznowych działań, pozwalających odkryć wartości i *genius loci* miasta. Wszak małe miasto może być przykładem dobrych praktyk planistycznych, miejscem wysokiej jakości życia i przyjaznym środowiskowo¹¹. Jego rozwój należy jednak stymulować. Aby proponowane przez projektantów i planistów rozwiązania przestrzenne były adekwatne do skali miasta, jego potencjału i problemów, należy wyjściowo rozpoznać wartości, wydobyć cechy, odkryć ducha miejsca. W niniejszym artykule proces badań i analiz małego miasta został ukazany na przykładzie Czerwińska nad Wisłą (woj. mazowieckie) – miejscowości o bogatej historii, malowniczej lokalizacji i zachowanym zabytkowym układzie urbanistycznym.

architectural detail, the replacement of old architecture by new one, the coincidence and blandness replacing regional identity – these factors are the most frequently noted negligences.⁵

Elżbieta Przesmycka⁶ and Sebastian Bernat, together with Małgorzata Flaga,⁷ emphasise that the above-mentioned threats to small towns are linked to the lack of local development plans, the lack of resources for the conservation of historical buildings, the dispersed mosaic of ownership and the failure to maintain the boundaries between private, semi-private and public spaces. Due to intensive economic, cultural and social changes, the problem of the depopulation of small Polish towns is also growing. According to research conducted by Łukasz Sykała,⁸ this phenomenon poses a threat to 67% of towns with the population below 20 thousand.

Bernat and Flaga, after conducting research in 28 small towns in the Lubelskie Voivodeship, came to the conclusion that the landscape of small towns, due to its historical and cultural values, requires strengthening of activities aimed at its protection and proper shaping.⁹

Przesmycka also points out that “conscious shaping of the entire urban tissue of small urban systems, with active participation of the local community, may be a necessary condition, determining their development and aspiration to achieve the so-called contemporary beauty of the Polish town.”¹⁰ The key here is awareness. It is not possible to attain this level without multifaceted and multidimensional activities that allow to discover the values and *genius loci* of the town. After all, the small town can be an example of good planning practices, a place with the high quality of life and friendly in regard to the environment.¹¹ However, its development must be stimulated. In order for spatial solutions proposed by designers and planners to be adequate to the town’s scale, potential and problems, it is necessary to initially recognise its values, bring out the features and discover the spirit of the place. In this article, the process of research and analyses of the small town is shown on the example of Czerwińsk on the Vistula River (Mazowieckie Voivodeship) – a town with the rich history, picturesque location and preserved historical urban layout.

The aim of the research undertaken by an interdisciplinary team of specialists was to awaken the

Celem badań podjętych przez interdyscyplinarny zespół specjalistów było **obudzenie uśpionego potencjału Czerwińska nad Wisłą**. Potencjał ten drzemie w zachowanej substancji zabytkowej, niewykorzystanych wartościach przyrodniczo-krajobrazowych, szczególnie w wartościach doliny Wisły, jednoznacznych wzorcach materiałowych, bazujących na lokalnych zasobach budulcowych, czytelnym kodzie kolorystycznym i położeniu względem szlaków turystycznych czy Szlaku Jakubowego. Prowadzone od ponad dwóch lat przez ekspercki zespół badania dotyczyły zagadnień z zakresu architektury krajobrazu, rozumianej jako nauka stosowana, której praktycznym celem jest projektowanie form przestrzennych i architektonicznych wpisanych w kontekst krajobrazowy.

Współczesne koncepcje i strategie rozwoju małych miast w Polsce i Europie

Badania krajobrazu Czerwińska poprzedzono rozpoznaniem współczesnych koncepcji urbanistycznych, strategii planistycznych i konserwatorskich stosowanych w Polsce i innych państwach europejskich w zakresie planowania rozwoju małych miast. Małgorzata Twardzik, analizując aktualne koncepcje przestrzennego rozwoju małych polskich miast, do najbardziej wartościowych zalicza ideę miasta zwartej – powiązaną z nurtem nowego urbanizmu – oraz ideę miasta zielonego¹². Najważniejszym kierunkiem działań w projektowaniu i budowie miast zwartych (ang. compact cities) jest redukcja rozlewania się suburbiów. Do głównych założeń należy zwiększona intensywność zabudowy, przeciwdziałanie powstawaniu stref monofunkcyjnych, dostęp do przestrzeni publicznej i funkcji usługowych o wysokiej jakości, kreowanie policentrycznej struktury urbanistycznej oraz bazowanie na komunikacji publicznej¹³. Jak zauważa Twardzik: „[...] inwestycja w publiczny transport, zachęcanie społeczeństwa do poruszania się rowerem czy pieszo w znaczącym stopniu może przyczynić się do redukcji użytkowania prywatnych samochodów, co wpłynie pozytywnie na jakość środowiska oraz sposób użytkowania miasta i aktywność mieszkańców”¹⁴.

Alternatywną propozycję rozwoju małych miast stanowi koncepcja miasta zielonego, które ma

dormant potential of Czerwińsk on the Vistula River. This potential lies in the preserved historical substance, unused natural and landscape values, especially in the values of the Vistula valley, unambiguous material patterns based on local building resources, clear colour code and location related to tourist routes or the Jacob's Trail. The research, conducted for more than two years by an expert team, concerned issues in the field of landscape architecture, understood as an applied science whose practical goal is to design spatial and architectural forms inscribed in the landscape context.

Contemporary concepts and strategies for the development of small towns in Poland and Europe

The research on the landscape of Czerwińsk was preceded by the recognition of contemporary urban concepts, planning and conservation strategies applied in Poland and other European countries in the field of small town development planning. In her analysis of the current spatial development concepts of small Polish towns, Małgorzata Twardzik considers the idea of the compact city – connected with the new urbanism trend – and the idea of the green city to be the most valuable.¹² The most important direction for the design and construction of compact cities is the reduction of suburban sprawl. The main objectives include increased intensity of development, prevention of mono-functional zones, access to high quality public space and service functions, creation of a polycentric urban structure and reliance on public transport.¹³ As Twardzik notes, “[...] investment in public transport, encouraging people to cycle or walk, can significantly translate into a reduction in private car use, which will have a positive impact on the quality of the environment, the way the city is used and the activity of its inhabitants.”¹⁴

An alternative proposal for the development of small towns is represented by the concept of the green city which offers a high standard of living; where access to biologically active areas is within walking distance.¹⁵ A green city is to be an area integrated with the landscape by adapting to local conditions, diversifying the functions of buildings,

oferować wysoki standard życia; gdzie dostęp do terenów biologicznie czynnych jest w zasięgu pieszych¹⁵. Miasto zielone ma stanowić obszar zintegrowany z krajobrazem poprzez dopasowanie do lokalnych uwarunkowań, różnicowanie funkcji zabudowy, wzbogacanie istniejących kwartałów nowymi funkcjami, rewitalizację, reurbanizację, projektowanie zgodne z zasadami budownictwa ekologicznego, kształtowanie wysokiej jakości systemu przestrzeni publicznych, architekturę i design miasta dopasowane do jego specyfiki materiałowej, historii i potrzeb mieszkańców, a także poprzez promocję lokalnej żywności i krótkie łańcuchy zaopatrzenia¹⁶.

Drogą do zachowania potencjału krajobrazowego małych miast (w tym naturalnych i kulturowych wyróżników krajobrazu) może być również przynależność do sieci Cittaslow. Idea Cittaslow narodziła się w 1998 roku we Włoszech jako alternatywa dla życia w dużych ośrodkach miejskich pełnych pośpiechu i postępującej globalizacji¹⁷. W ramach tej koncepcji zawiązała się tzw. Międzynarodowa Sieć Miast Dobrego Życia, której celem jest zwrócenie uwagi na potencjał małych miast. Jak zauważa Alicja Twardowska-Jania, „[...] filozofia *Cittaslow* uczy szacunku do tego, co lokalne, by bardziej uzmysłwić sobie wartość smaków, kolorów, zapachów miasta, aniżeli szybko i bezrefleksyjnie podążać za najnowszymi trendami w coraz bardziej zglobalizowanej gospodarce. Stawiając sobie za cel zapewnienie poprawy jakości życia w małych społecznościach, sieć Cittaslow pozwala mieszkańcom i gościom po prostu cieszyć się niewielkimi miastami. Wskazuje na konieczność podnoszenia jakości we wszystkich dziedzinach życia miejskiego, podkreślając tym samym, że każda przestrzeń ma swoją niepowtarzalną atmosferę. Zgodnie z ideą Cittaslow należy wydobyć autentycznego (niepowierzchnowego) ducha miejsca – *genius loci* – żeby wykorzystać go dla własnego rozwoju”¹⁸.

Genius saeculi (łac. duch współczesnego czasu, wieku) próbuje przekształcić różne miejsca w obszary podobne, jednorodne i zhomogenizowane o jednakowych standardach i formach, wypierając tym samym charakterystyczne i niepowtarzalne poczucie danego miejsca i tracąc bezpowrotnie *genius loci*. Ten duch współczesnego czasu zmienia całe miejskie pejzaże w amorficzną przestrzeń o zunifikowanych rozwiązaniach. Dla wielu z nas takie pejzaże wydają się

enriching existing quarters with new functions, revitalisation, reurbanisation, design in accordance with the principles of ecological construction, shaping a high quality system of public spaces, architecture and design of the city tailored to its specific materials, history and the needs of its inhabitants, as well as through the promotion of local food and short supply chains.¹⁶

Membership of the Cittaslow network may also be a way to preserve the landscape potential of small towns (including natural and cultural landscape features). The idea of Cittaslow was born in 1998 in Italy as an alternative to life in large urban centres full of hurry and progressive globalisation.¹⁷ As part of this concept, the so-called International Network of Cities for Good Living was established to draw attention to the potential of small towns. As Alicja Twardowska-Jania points out, “[...] the *Cittaslow* philosophy teaches respect for what is local, to realise deeper the value of the town flavours, colours and scents, rather than quickly and unreflectively follow the latest trends in an increasingly globalised economy. With the goal of improving the quality of life in small communities, the Cittaslow network allows residents and visitors to simply enjoy small towns. It indicates the need for quality improvement in all areas of urban life, thus emphasising that each space has its own unique atmosphere. According to the Cittaslow idea, the authentic (not superficial) spirit of a place – *genius loci* – should be brought out in order to use it for one’s own development.”¹⁸

Genius saeculi (Latin for the spirit of the modern time, age) attempts to transform different places into similar, homogeneous and homogenised areas with identical standards and forms, thereby superseding the distinctive and unique feeling of a place and irretrievably losing the *genius loci*. This spirit of modern times is transforming entire urban landscapes into amorphous space with unified solutions. For many of us, such landscapes seem boring, obvious, emotionless. They are filled with tissue that has lost its humanistic qualities, and commerciality remains their common and inseparable denominator.¹⁹ The Cittaslow movement bolsters cultural distinctiveness, identity and *genius loci*. In this context, it is extremely important to acquire the ability to read the townscape, so that the proposed activities are as adapted as

nudne, oczywiste, bezemocjonalne. Są one wypełnione tkanką, która zatraciła swoje humanistyczne cechy, a ich wspólnym i nierozłącznym mianownikiem pozostaje komercyjność¹⁹. Ruch Cittaslow dowartościowuje odrębność kulturową, tożsamość i *genius loci*. W tym kontekście niezwykle ważnym jest nabycie umiejętności odczytywania krajobrazu miasta, tak aby proponowane działania były jak najbardziej dostosowane do lokalnego kontekstu, kolorytu, uwarunkowań. W sukurs tym zarysowanym powyżej problemom oraz współczesnej retoryce urbanistycznej dążącej do ochrony krajobrazu i tożsamości przychodzi metoda identyfikacji *genius loci*.

Stan badań w zakresie historii Czerwińska oraz jego kontekstu konserwatorskiego

Czerwińsk w przeszłości stanowił przedmiot wielu badań oraz publikacji naukowych i popularyzatorskich. Ich zdecydowana większość dotyczyła tutejszego opactwa – jego historii, konserwacji, zagadnień archeologicznych, a także kolejnych etapów rozwoju miasta. Najnowsze badania w tym zakresie podsumowała wieloautorska publikacja *Czerwińsk nad Wisłą: historia, rozwój, wyzwania*²⁰.

Wśród innych publikacji, zawierających cenne – z punktu widzenia tematyki niniejszego artykułu – informacje, należy wymienić tekst Małgorzaty Szulińskiej, który charakteryzuje Czerwińsk jako obszar objęty wpisem urbanistycznym do rejestru zabytków²¹; publikację Teresy Mroczko *Czerwińsk romański*²²; publikację Jana Nowińskiego omawiającą historię Czerwińska i kwestie związane z kultem Matki Bożej Czerwińskiej²³ oraz artykuł Rity Twardziak *Kościół kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą: zapomniana problematyka romańska na przykładzie mazowieckim – rysy lokalne, wpływy większych ośrodków zachodnich i analogie architektoniczne*²⁴. Ciekawe informacje o Czerwińsku i jego krajobrazie przekazują również publikacje nieco starszej daty, jak np. *Czerwińsk-Grunwald. Dzieje Jasnej Góry Czerwińskiej*²⁵ z 1933 roku (anonimowego autora) czy *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej na teraz w obwodzie i województwie płockim położonej* Wincentego Hipolita Gawareckiego z XIX wieku²⁶. Warto tu również przywołać

possible to the local context, colour and conditions. The method of identifying *genius loci* comes to the aid of these problems outlined above and to contemporary urban rhetoric aiming at the protection of landscape and identity.

The state of research on the history of Czerwińsk and its conservation context

In the past, Czerwińsk was the subject of many studies as well as scientific and popular publications. Most of them concerned the local abbey – its history, conservation, archaeological issues, and successive stages of urban development. Recent research in this area was summarised in a multi-author publication *Czerwińsk nad Wisłą: historia, rozwój, wyzwania*.²⁰

Among other publications which contain valuable information – from the perspective of the subject matter of this article – we should mention Małgorzata Szulińska's text characterising Czerwińsk as an area included in the urban entry within the register of historical monuments,²¹ a publication by Teresa Mroczko *Czerwińsk Romański*,²² a publication by Jan Nowiński which discusses the history of Czerwińsk and issues relating to the cult of the Blessed Virgin Mary of Czerwińsk,²³ and an article by Rita Twardziak *Kościół kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą: zapomniana problematyka romańska na przykładzie mazowieckim – rysy lokalne, wpływy większych ośrodków zachodnich i analogie architektoniczne*.²⁴ Interesting information about Czerwińsk and its landscape is also provided by older publications, such as *Czerwińsk-Grunwald. Dzieje Jasnej Góry Czerwińskiej*²⁵ from 1933 (by an anonymous author) or *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej na teraz w obwodzie i województwie płockim położonej* by Wincenty Hipolit Gawarecki from the 19th century.²⁶ It is also worth mentioning unpublished materials about Czerwińsk, gathered in the Korotyński Collection in the State Archive in Warsaw, including notes, drawings, press cuttings, photographs or information about the conservation work carried out at the Czerwińsk Abbey in the early 20th century by Stefan Szyller under the auspices of the Society for the Protection of Monuments of the Past.

materiały niepublikowane na temat Czerwińska, zgromadzone w Zbiorze Korotyńskich w Archiwum Państwowym w Warszawie, w tym notatki, rysunki, wycinki prasowe, fotografie czy informacje o pracach konserwatorskich prowadzonych w opactwie czerwińskim na początku XX wieku przez Stefana Szyllera pod auspicjami Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości.

Rozpoznanie stanu badań odnośnie do Czerwińska (obejmujących problematykę tutejszych zabytków) stanowiło jeden z punktów wyjścia do prac badawczych, których wyniki omówiono w niniejszym artykule.

Badania nad krajobrazem Czerwińska osadzono w tradycjach ochrony i konserwacji miast historycznych. Starano się przy tym podkreślić ścisły związek pomiędzy współczesnym funkcjonowaniem i dalszym rozwojem miasta historycznego a potrzebą zachowania jego tożsamości, wynikającą z rozpoznania i poszanowania – w procesach projektowych oraz planistycznych – wartości i znaczeń miasta, które składają się na jego niepowtarzalny *genius loci*. Znamienne są słowa Jana Parandowskiego z 1948 roku: „Wiara w *genius loci* nie jest przesadą. Jest to symbol owej tajemniczej siły, którą posiadają pewne miejsca wciąż odradzające się, nieśmiertelne”²⁷.

Zasadniczy wpływ na powojenne działania i poglądy polskich konserwatorów oraz urbanistów miały zniszczenia Warszawy, Poznania, wielu innych miast i miasteczek, a także zmiany granic, ustroju politycznego, gospodarczego oraz społecznego, co razem wytworzyło w Polsce zupełnie nową sytuację – społecznie i materialnie²⁸. Odbudowa zabytków (w zakresie, na jaki pozwalała ówczesna sytuacja) stała się w miastach historycznych nurtem wiodącym mimo sprzeciwu części środowisk architektonicznych²⁹. Ówcześni konserwatorzy mieli świadomość, że ich działania muszą uwzględniać potrzeby mieszkańców miast. Jan Zachwatowicz pisał: „Konserwator powinien być uzbrojony w pełne rozeznanie potrzeb współczesnego życia”³⁰. Powojenne lata przyniosły też wiele innych koncepcji działań w miastach historycznych: od retrowersji³¹ po tendencje do rezygnacji z historycznych kwartałów miast i zastępowania ich nowoczesną zabudową, co stanowiło w znacznej mierze odpowiedź na „głód mieszkaniowy” lat 60. i 70. XX wieku³².

Recognition of the state of research in relation to Czerwińsk (including the issue of local monuments) was one of the starting points for our own research work, the results of which are discussed in this article.

The research on the landscape of Czerwińsk has been embedded in the traditions of conservation and preservation of historical towns. The aim was to emphasise the close relationship between the contemporary functioning and further development of the historical town and the need to preserve its identity resulting from the recognition and respect – in the design and planning processes – of the town's values and meanings which make up its unique *genius loci*. The words of Jan Parandowski from 1948 are particularly significant: “Belief in *genius loci* is not a superstition. It is a symbol of that mysterious power possessed by certain places which are constantly being reborn, immortal.”²⁷

The post-war activities and views of Polish conservators and urban planners were significantly influenced by the destruction of Warsaw, Poznań and many other cities and towns, as well as changes in borders; political, economic and social systems, which together created a completely new situation in Poland – socially and materially.²⁸ The reconstruction of historical buildings (to the extent permitted by the situation at the time) became the leading trend in historical towns, despite opposition from some architectural circles.²⁹ Heritage restorers of the time were aware that their activities had to take into account the needs of town dwellers. Jan Zachwatowicz wrote: “The heritage restorer should be armed with a full understanding of the needs of contemporary life.”³⁰ The post-war years also brought many other concepts of action in historical towns: from retroversion³¹ to tendencies of abandoning historical town quarters and replacing them with modern developments, which was largely a response to the “housing hunger” of the 1960s and 1970s.³²

Nowadays, the need to protect the cultural heritage of historical towns is widely understood. However, this does not mean that the heritage of the old town complexes is not subject to degradation in our times, for which there are many reasons. The most common causes include here: lack of recognition of the values and the resulting erroneous planning or design decisions, insufficient level of conservation

Współcześnie potrzeba ochrony dziedzictwa kulturowego miast historycznych jest powszechnie rozumiana. Natomiast nie oznacza to, że dziedzictwo zespołów staromiejskich nie ulega w naszych czasach degradacji, której przyczyn można by wskazać wiele. Do najpowszechniejszych z nich należą: brak rozpoznania wartości i spowodowane tym błędne decyzje planistyczne czy projektowe, niewystarczający poziom ochrony konserwatorskiej, niski standard zabudowy w obszarach staromiejskich powodujący ich wyludnianie, brak funkcji dla części historycznej zabudowy, problemy formalno-prawne (np. własnościowe), kryzys tożsamościowy. Odpowiedzią na tę sytuację są zarówno międzynarodowe karty konserwatorskie, które dotyczą miast historycznych (np. Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS Waszyngton–Toledo, 1987), jak również dokumenty rangi krajowej, w tym zalecenia wydawane przez Generalnego Konserwatora Zabytków dla wojewódzkich konserwatorów zabytków (przykładowo dotyczące ochrony małych miast i rewitalizacji rynków). Miasta historyczne, ich dziedzictwo oraz funkcjonowanie stanowią obecnie przedmiot badań wielu ośrodków naukowych. Z racji ukierunkowania artykułu na kwestie wartości krajobrazu i ich wykorzystania w decyzjach odnoszących się do przyszłości miast przytoczona w artykule literatura dotyczy głównie tych kwestii.

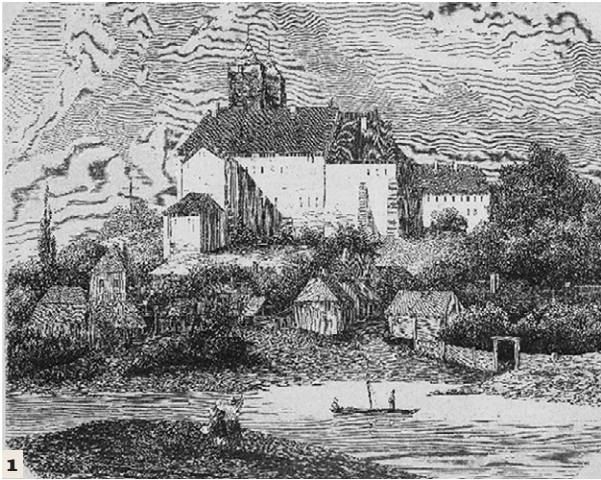
W Czerwińsku, pomimo jego niewielkiej skali, widocznych jest wiele problemów wymienionych powyżej. Autorzy, poszukując dobrych praktyk, które pomogłyby „obudzić” potencjał tego miasta, sięgnęli do badań nad innymi miastami historycznymi, które dzięki swojemu dziedzictwu kulturowemu i atrakcyjnemu położeniu przeżywają dziś rozkwit. Do takich miejsc należą niewątpliwie, usytuowane nad rzekami, Kazimierz Dolny czy Tykocin – słynne z zabytków o ponadlokalnej randze, oferujące bogatą ofertę usług turystycznych. W kontekście Czerwińska, a zwłaszcza jego zanikającej, drewnianej historycznej zabudowy, ciekawą analogią może być właśnie Tykocin, gdzie tego rodzaju skromna, drewniana zabudowa wokół rynku, skonstruowana ze wspianiałym zespołem sakralnym kościoła Trójcy Przenajświętszej, stanowi obecnie jedną z wizytówek miasta.

protection, low standard of development in old town areas resulting in their depopulation, lack of functions for some historical buildings, formal and legal problems (e.g. ownership), identity crisis. The answer to this situation includes both international conservation charters, which concern historical towns (e.g. The International Charter for the Conservation of Historic Towns ICOMOS Washington–Toledo, 1987), and documents of national rank, including recommendations issued by the General Heritage Protection Officer for the Voivodeship Heritage Protection Officers (for example concerning protection of small towns and revitalisation of market squares). Historical towns, their heritage and functioning are now the subject of research in many scientific centres. Due to the focus of the article on landscape values and their use in decisions relating to the future of towns and cities, the literature cited in the article mainly concerns these issues.

In Czerwińsk, despite its small scale, many of the problems mentioned above are clearly visible. The authors, looking for good practices which could help “awaken” the potential of this town, reached for research on other historic towns which, thanks to their cultural heritage and attractive location, are now flourishing. Such places include, without doubt, Kazimierz Dolny and Tykocin, situated on rivers, famous for their monuments of supra-local importance and offering a wide range of tourist services. In the context of Czerwińsk, and especially its disappearing, wooden historical buildings, an interesting analogy can be made with Tykocin, where this kind of modest, wooden buildings around the market square, contrasted with the magnificent religious complex of the Holy Trinity Church, constitutes now one of the town’s landmarks.

1. Widok na elementy spajające krajobraz miasta: rzekę, wzgórze klasztorne i zabudowę miejską wokół rynku. Po lewej: Czerwińsk widziany od strony Wisły, ryc. Erazm Fabijański, 1863. „Tygodnik Ilustrowany” nr 181 z 14.03.1863, s. 101. Po prawej: rynek w Czerwińsku, ok. 1933 r. Fotopolska [dostęp: 12.02.2021]

1. A view of the elements that bind the town landscape: the river, the monastery hill and the urban buildings around the market square. On the left: Czerwińsk seen from the side of the Vistula, fig. Erazm Fabijański, 1863. “Tygodnik Ilustrowany” no. 181 from 14.03.1863, p. 101. On the right: the market square in Czerwińsk, ca. 1933. Fotopolska [accessed: 12.02.2021]

Przeszłość Czerwińska: zespół klasztorny i miasto

Tożsamość Czerwińska wynika z silnego sprzężenia trzech zasadniczych elementów tutejszego krajobrazu: klasztornego wzgórza, zwieńczonego Bazyliką Zwiastowania Najświętszej Maryi Pannie i kompleksem zabudowań klasztornych, zatopionych w zieleni otaczających ogrodów; miasta rozciągającego się u jego stóp i Wisły, której bliskość była jednym z czynników decydujących o wyborze tej właśnie lokalizacji dla miasta i klasztoru (il. 1).

Początki tutejszego opactwa datowane są na XII wiek i wiążą się ze sprowadzeniem do Czerwińska kanoników regularnych laterańskich³³. W drugiej ćwierci XII wieku rozpoczęto budowę granitowego romańskiego kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny, którą zakończono około 1155 roku. Jego fundatorem był pochodzący z Brabancji płocki biskup Aleksander, który należał do najwybitniejszych mecenasów kultury na ziemiach polskich³⁴. Kościół i klasztor były w późniejszych latach niejednokrotnie niszczone i przebudowane, jednak zachowały do dziś wiele oryginalnych cech, wynikających ze średniowiecznych zamysłów projektowych i planistycznych. Kluczowym okazał się sam wybór miejsca usytuowania klasztoru – na górującym nad okolicą wyniesieniu, które z czasem zyskało miano Jasnej Góry Czerwińskiej³⁵. Było ono widoczne zarówno od strony Wisły – jednego z głównych historycznych szlaków komunikacyjnych ziem polskich – jak również od strony traktów biegnących do Czerwińska z okolicznych miast i osad. Usytuowanie opactwa na wyniesieniu służyło wzmocnieniu jego obronności i miało wymiar symboliczny. Służyło sakralizacji

The past of Czerwińsk: the monastery complex and the town

The identity of Czerwińsk stems from the strong connection between three essential elements of the local landscape: the monastery hill, crowned by the Basilica of the Annunciation to the Blessed Virgin Mary and the complex of monastery buildings, submerged in the greenery of the surrounding gardens; the town stretching at its feet, and the Vistula River, whose proximity was one of the decisive factors in choosing this particular location for the town and monastery (Fig. 1).

The beginnings of the local abbey date back to the 12th century and are connected to the bringing of the Lateran Canons Regular to Czerwińsk.³³ In the second quarter of the 12th century, the construction of a granite Romanesque church of the Blessed Virgin Mary began and was completed around 1155. It was founded by Aleksander, Bishop of Płock, who came from Brabant and was one of the most prominent patrons of culture in Polish lands.³⁴ The church and monastery were destroyed and rebuilt more than once in later years, but have retained many original features resulting from medieval design and planning. The choice of the monastery location itself turned out to be crucial – on the hill towering over the area, which in time became known as Jasna Góra Czerwińska.³⁵ It was visible both from the side of the Vistula River, one of the main historical communication routes of the Polish lands, as well as from the side of the routes leading to Czerwińsk from the neighbouring towns and settlements. The location of the abbey on a hill served to strengthen its defences and had a symbolic dimension. It served to sacralise the

krajobrazu, który pozostawał w zasięgu wizualnego oddziaływania klasztoru. Związane też było z chęcią podkreślenia roli sanktuarium, wynikającej ze szczególnego w tym miejscu kultu Matki Bożej³⁶. Ów kult został utrwalony w 1612 roku słynącym z łask obrazem Matki Bożej Czerwińskiej, autorstwa Łukasza z Łowicza. W dziele tym, wzorowanym na włoskim wizerunku Matki Bożej Śnieżnej, artysta jako tło przedstawił rzymską bazylikę Santa Maria Maggiore, co wskazywało na rangę Czerwińska i jego powiązania ze stolicą apostolską.

W sąsiedztwie klasztoru rozwinęło się miasto, usytuowane dogodnie przy przeprawie na brodzie wiślanym, w sąsiedztwie ważnych szlaków handlowych. Dzisiejszy Czerwińsk wywodzi się z dwóch niezależnych osad. Starsza z nich, wzmiankowana w 1065 roku jako uposażenie opactwa benedyktynów w Mogilnie, a więc istniejąca już w momencie rozpoczęcia budowy klasztoru, zlokalizowana była na wzgórzu, gdzie obecnie znajduje się cmentarz parafialny. Miała ona charakter obronnego grodu, w granicach którego zbudowano wcześniejszy od klasztoru kościół farny pod wezwaniem św. Wojciecha. Kościół ten rozebrano w 1778 roku.

Druga z osad, nieco młodsza, rozwinęła się poniżej klasztornej wzgórza i została z czasem spięta z zabudową klasztorną monumentalnym przejściem przez bramę („bramę opata Jakuba Kuli”) – dzwonnice – wzniesioną w ramach rozbudowy klasztoru w latach 1497-1502. Brama ta miała szczególne znaczenie w układzie przestrzennym opactwa, stanowiła ważny element drogi procesyjnej wiodącej od strony Wisły, w czasach kiedy większość pielgrzymów przybywała do sanktuarium drogą wodną.

W 1582 roku obydwie osady zostały połączone, tworząc spójny organizm miejski. Czas prężnego rozwoju Czerwińska trwał aż po połowę XVII wieku. Jego mieszkańcy trudnili się rolnictwem, rzemiosłem, a także handlem. W mieście funkcjonowały liczne kramy sukiennicze i szewskie, jatki rzeźnicze; działali kupcy zbożowi, korzystający z bliskości Wisły. Nad brzegiem rzeki stały liczne młyny i spichrze. Miasto, ze względu na obecność sanktuarium, było tłumnie odwiedzane przez pielgrzymów. W Czerwińsku bywali również monarchowie. Najmocniej w historii tej miejscowości zapisał się Władysław Jagiełło, który w tutejszej świątyni modlił się w intencji

landscape, which was within the visual range of the monastery. It was also connected with the desire to emphasise the role of the sanctuary, resulting from the special cult of the Mother of God in this place.³⁶ The cult was confirmed in 1612 by the painting of Our Lady of Czerwińsk, famous for its grace, by Łukasz from Łowicz. In this work, modelled on the Italian image of Our Lady of the Snows, the artist depicted the Roman Basilica of Saint Mary Major as the background, indicating the importance of Czerwińsk and its links with the Apostolic See.

A town developed in the vicinity of the monastery, conveniently situated at the crossing on the Vistula ford, in the vicinity of important trade routes. Today's Czerwińsk originates from two independent settlements. The older one, mentioned in 1065 as the property of the Benedictine Abbey in Mogilno, already existing at the time of the beginning of the monastery construction, was located on the hill, where nowadays the parish cemetery is located. It was a defensive hillfort, within the boundaries of which the parish church of St. Adalbert was built earlier than the monastery. The church was demolished in 1778.

The second settlement, slightly younger, developed below the monastery hill and over time was connected to the monastery buildings by a monumental passage through the gate ("the gate of Abbot Jakub Kula") – the bell tower – built as part of the monastery extension in the years 1497-1502. The gate was of particular significance in the spatial layout of the abbey, being an important element of the procession route leading from the Vistula River at the times when most pilgrims came to the sanctuary by water.

In 1582, two settlements were merged to form a coherent urban organism. The time of dynamic development of Czerwińsk lasted until the middle of the 17th century. Its inhabitants were engaged in agriculture, crafts and trade. The town included numerous drapers' and shoemakers' stalls, butcher stalls; there were grain merchants, who took advantage of the proximity of the Vistula River. Numerous mills and granaries were built on the river bank. Due to the presence of the sanctuary, the town was visited by crowds of pilgrims. Monarchs also visited Czerwińsk. The most important person who went down in the history of this town was Władysław Jagiełło.

zwycięstwa nad Krzyżakami. Stąd też, przekraczając Wisłę po moście pontonowym, wyruszył z wojskami pod Grunwald. W drodze powrotnej, jako wotum za zwycięstwo, złożył w czerwińskiej świątyni swój hełm. W lipcu 1422 roku wydał tu przywilej dla stanu szlacheckiego, gwarantujący nietykalność dóbr dziedzicznych bez wyroku sądowego, tzw. przywilej czerwiński.

W XV wieku odbywały się w Czerwińsku sejmy mazowieckie, zorganizowano tu także synod diecezjalny. W 1475 roku powstał tzw. Kodeks Czerwiński ksiąg mazowieckich. W 1526 roku Czerwińsk został wcielony do Królestwa Polskiego, a w roku 1582 osada klasztorna uzyskała formalnie prawa miejskie. Kilka lat później, w roku 1647, obraz Matki Boskiej Czerwińskiej, znajdujący się w kościele klasztorным (il. 2), uznano za cudowny.

W drugiej połowie XVII wieku, po wojnach szwedzkich, rozpoczął się okres stopniowego upadku Czerwińska. W 1795 roku miasto znalazło się w granicach zaboru pruskiego. W początkach XIX wieku jego nienajlepszą sytuację gospodarczą jeszcze bardziej pogorszyły liczne epidemie, powodzie i rabunki związane z przemarszami wojsk. Pewne ożywienie nastąpiło dopiero po 1807 roku – w czasach Księstwa

He prayed in the local church for the intention of victory over the Teutonic Knights. From here, crossing the Vistula River on a pontoon bridge, he set off with his army to Grunwald. On his way back home, as a votive offering for the victory, he placed his helmet in the church of Czerwińsk. In July 1422, he issued a privilege for the nobility here, guaranteeing the inviolability of hereditary property without court sentences, the so-called Czerwiński Privilege.

In the 15th century, the Mazovian Sejmiki (local political assemblies) took place in Czerwińsk, a diocesan synod was also organized here. In 1475, the so-called Czerwińsk Code of the Dukes of Mazovia was created. In 1526, Czerwińsk was incorporated into the Kingdom of Poland and in 1582 the monastic settlement was formally granted town rights. Several dozen years later, in 1647, the painting of Our Lady of Czerwińsk, located in the monastery church (Fig. 2), was declared miraculous.

In the second half of the 17th century, after the Swedish wars, a period of gradual decline of Czerwińsk began. In 1795, the town became part of the Prussian partition. At the beginning of the 19th century, its poor economic situation was further aggravated by numerous epidemics, floods and looting associated with the marching armies. A certain revival took place only after 1807 - during the times of the Duchy of Warsaw. At that time, the town tried to develop, which was symbolised by the erection of a town hall on the market square in Czerwińsk in 1810.

The condition of Czerwińsk and the monastery hill, located within the borders of the Kingdom of Poland since 1815, was depicted by Wincenty

2. Opactwo kanoników regularnych laterańskich w Czerwińsku, 1672. Fragment miedziorytu ofiarowywanego tradycyjnie pielgrzymom. Zbiory Sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia w Czerwińsku. Fot. I. Wojciechowska, 2021

2. The Abbey of the Lateran Canons Regular in Czerwińsk, 1672. A Fragment of the copperplate engraving traditionally offered to pilgrims. Collections of the Sanctuary of Our Lady of Consolation in Czerwińsk. Photo by I. Wojciechowska, 2021

Warszawskiego. Miasto próbowało się wówczas rozwijać, czego symbolem było wzniesienie – w 1810 roku – ratusza na czerwińskim rynku.

Stan Czerwińska i klasztornego wzgórze, znajdujące się od 1815 roku w granicach Królestwa Polskiego, przedstawił Wincenty Hipolit Gawarecki – pochodzący z sąsiedniej wsi Gawarzec Górny – autor pierwszego krajoznawczego opisu omawianej miejscowości³⁷. Informuje on, że w Czerwińsku było siedem domów murowanych i trzydzieści dziewięć drewnianych, w których zamieszkiwało 498 osób. Podstawowym źródłem utrzymania mieszkańców były rolnictwo i „rzemiosła zwyczajne”. Gawarecki pisze też o istnieniu w mieście szpitala, usytuowanego „przy cmentarzu farnym”. Zgodnie z przytaczaną relacją w mieście odbywały się trzy jarmarki: z okazji święta Trzech Króli, „na św. Marcina i św. Wojciecha”. Wielu gości zjeżdżało tu także z okazji odpustów „na każde święto Najświętszej Maryi Panny” oraz na Zielone Świątki.

Gawarecki opisał szczegółowo zespół klasztorny. Uznał, że jest to „najznakomitsza budowla Czerwińska”³⁸. Charakteryzując otoczenie sanktuarium, stwierdził, iż przy kościele znajduje się „cmentarz murem obwiedziony, lipami i klonami obsadzony, które cień porą letnią piękny dają”. Przed wejściem na cmentarz istniał w czasach Gawareckiego obszerny dziedziniec, otoczony zabudowaniami gospodarczymi, ze studnią pośrodku. W jego sąsiedztwie rozciągały się sady, rozplanowane kwaterowo, ramowane szpalerem lipowym. Gawarecki zwrócił też uwagę na istotne powiązanie Czerwińska z sąsiednią wsią Sielce (obecnie Sielec), która „dwór murowany i ogród owocowy obszerny posiada” i która stanowiła przez kilka stuleci rezydencję opatów czerwińskich³⁹.

Połowa XIX wieku to chwilowe ożywienie gospodarcze Czerwińska. Zwiększyła się liczba mieszkańców, w tym wzrósł udział procentowy ludności żydowskiej. W mieście funkcjonowały: urząd gminy, dwie szkoły początkowe, młyny wodne i browar, liczne sklepiki, warsztaty rzemieślnicze, boźnica, łaźnia żydowska. Rozwijało się szkutnictwo, flisactwo, rybołówstwo, wikliniarstwo, stanowiące aż do połowy XX wieku podstawowe źródło dochodu czerwińskich rodzin.

W drugiej połowie XIX wieku z Czerwińskiem coraz silniej pod względem gospodarczym zaczęły

Hipolit Gawarecki – from the neighbouring village Gawarzec Górny, the author of the first sightseeing description of the town.³⁷ He noted that there were seven brick houses and thirty-nine wooden houses in Czerwińsk, inhabited by 498 people. The main source of income for the inhabitants was agriculture and “ordinary crafts”. Gawarecki also wrote about the existence of a hospital in the town, situated “by the parish cemetery”. According to the cited account, three fairs were held in the town: on the occasion of the Epiphany, “on St. Martin’s Day and St. Adalbert’s Day”. Many visitors also came here on the occasion of indulgences “on every feast of the Blessed Virgin Mary” and on the Pentecost.

Gawarecki described the monastery complex in great detail. He considered it “the most outstanding building of Czerwińsk”.³⁸ In describing the surroundings of the sanctuary, he mentioned that next to the church there was “a cemetery surrounded by a wall, planted with lime trees and maples, which provide beautiful shade in the summer”. In front of the entrance to the cemetery, there was, in Gawarecki’s time, a spacious courtyard, surrounded by farm buildings, with a well in the middle. Next to it, there were orchards, arranged in quarters and framed by a row of lime trees. Gawarecki also pointed out the important connection between Czerwińsk and the neighbouring village of Sielce (now Sielec), which “has a brick manor and a large fruit garden” and which was the residence of the abbots of Czerwińsk for several centuries.³⁹

The middle of the 19th century saw a temporary economic revival of Czerwińsk. The population increased, including an increase in the percentage of the Jewish population. The town had a municipal office, two primary schools, water mills and a brewery, numerous shops, craft workshops, a synagogue and Jewish bath house. Boatbuilding, rafting, fishing and wickerwork developed, and until the middle of the 20th century these activities were the main sources of income for the families of Czerwińsk.

In the second half of the 19th century, the neighbouring towns of Płock, Zakroczym and Wyszogród started to increasingly compete with Czerwińsk economically. As other means of transport were improved, the Vistula River began to lose its commercial importance. In 1869, a few years after the January

konkurować sąsiednie miasta: Płock, Zakroczym i Wyszogród. Wobec udoskonalania innych środków transportu Wisła zaczęła tracić na znaczeniu handlowym. Kilka lat po powstaniu styczniowym, w 1869 roku, Czerwińsk wraz z 15 innymi miastami północnego Mazowsza ukazem rządu carskiego stracił prawa miejskie i przemianowany został na osadę⁴⁰. Był to odwet rosyjskich władz za aktywny udział mieszkańców w powstaniu. Wydarzenie to okazało się kluczowe w kontekście upadku miasta, jego funkcji i dalszego rozwoju. Prawa miejskie Czerwińsk odzyskał dopiero w 2020 roku. Może być on zatem obecnie zaliczany do miejscowości, które odzyskały miejski status i dla których według nomenklatury prawno-administracyjnej używany jest termin „miasto”⁴¹.

Druga połowa wieku XIX to czas znaczącego pogorszenia się stanu zabudowy klasztornej, co nastąpiło po kasacie klasztoru kanoników regularnych w 1819 roku. Doprowadziło to w pierwszych latach XX wieku do rozbiórki części zabudowań. Zły stan zespołu klasztornego spowodował interwencję Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, w wyniku której w 1908 roku rozpoczęły się prace konserwatorskie. W trakcie tych działań odkryto i uczyniono wiele elementów historycznego wystroju – między innymi romański portal (prace przy nim trwały w latach 1910-1913). W 100-letnią rocznicę śmierci Tadeusza Kościuszki, ku jego czci, rozpoczęto (na zachód od terenów klasztornych) sypanie kopca, który ukończono w 1919 roku.

W 1923 roku biskup płocki Antoni Julian Nowowiejski przekazał klasztor, wraz z kościołem i parafią, Towarzystwu Salezjańskiemu. Salezjanie, po przeprowadzeniu prac remontowych, otworzyli w klasztorze nowicjat. Są oni gospodarzami tego obiektu do dzisiaj.

Stan historycznej przestrzeni

Czerwińska i jej wartości krajobrazowe

Wartość Czerwińska wynika ze wzajemnego przenikania się trzech przestrzeni o zróżnicowanym charakterze:

- przestrzeni sakralnej, reprezentowanej przez klasztor i inne obiekty związane z kultem religijnym (np. cmentarze, kapliczki, krzyże przydrożne);
- miasta z rynkiem i charakterystyczną siatką ulic oraz zabudową – elementów stanowiących zapis

Uprising, Czerwińsk, along with 15 other towns in northern Mazovia, was deprived of its municipal charter by a decree of the tsarist government and was treated as a settlement.⁴⁰ This was retaliation of the Russian authorities for the active participation of the residents in the uprising. This event proved to be crucial in the context of the town's decline, its functions and further development. Czerwińsk regained the town rights only in 2020. Therefore, it can now be classified as a town which has regained its urban status and in relation to which, according to the legal and administrative nomenclature, the term "town" is used.⁴¹

The second half of the 19th century saw a significant deterioration of the monastery buildings following the dissolution of the Canons Regular monastery in 1819. This situation led to the demolition of some buildings in the early years of the 20th century. The poor condition of the monastery complex caused the intervention of the Society for the Care of Monuments of the Past, which resulted in the beginning of conservation work in 1908. During these activities, many elements of the historical decor were discovered and made legible – among them a Romanesque portal (work on it lasted from 1910 to 1913). On the 100th anniversary of Tadeusz Kościuszko's death, in his honour, the construction of a mound began (west of the monastery grounds), which was completed in 1919.

In 1923, the Płock Bishop Antoni Julian Nowowiejski handed over the monastery, together with the church and parish, to the Salesian Society. After the renovation works, the Salesians opened a novitiate in the monastery. They have been the hosts of the complex until today.

The condition of the historical space of Czerwińsk and its landscape values

Czerwińsk's value stems from the intertwining of three spaces of diverse character:

- the sacral space, represented by the monastery and other objects related to religious worship (e.g. cemeteries, chapels, roadside crosses);
- the town with its market square and characteristic street layout and buildings – elements which are a record of the centuries-old secular needs and aspirations of the inhabitants of Czerwińsk;

wielowiekowych świeckich potrzeb i aspiracji mieszkańców Czerwińska;

- Wisły i składników ukształtowania terenu związanych z jej obecnością, a więc najbardziej zauważalnego, przyrodniczego wyróżnika tutejszego krajobrazu.

Stopień zachowania powyższych składników krajobrazu jest zróżnicowany. W najlepszym stanie znajduje się zespół zabudowań klasztornych. Wynika to głównie z jego ogromnej, ponadlokalnej wartości, co w ciągu wieków owocowało – w sprzyjających okresach – szczególną dbałością i prowadzeniem prac remontowych oraz konserwatorskich. Sanktuarium czerwińskie do dziś zachowało też przypisaną mu w średniowieczu funkcję sakralnej dominanty lokalnego krajobrazu – zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i symbolicznym. Jedynie niektóre dalekie widoki na wzgórze klasztorne i z klasztoru na otaczający krajobraz wymagają uczytelnienia. Są to: otwarcia z tarasu przy klasztorze, z klasztornych ogrodów w kierunku Wisły; widok z rynku w kierunku klasztoru, a także widoki na klasztor od strony nowej części Czerwińska, zlokalizowanej przy trasie Zakroczym–Wyszogród.

Znacznie gorszy jest stan zachowania historycznej części miasta zlokalizowanej u stóp klasztornej wzgórza. Choć przetrwały zasadnicze elementy tutejszego układu urbanistycznego, wywodzące się z tradycji średniowiecznych, takie jak rynek i sieć dróg, zabudowa tej części miasta, w większości parterowa, drewniana, głównie z początków XX wieku, znajduje się w bardzo złym stanie technicznym. Wiele domów jest częściowo lub całkowicie zrujnowanych. Nawet te, których stan techniczny wydaje się dobry, bywają opuszczone. Powojenna zabudowa, obecna punktowo w krajobrazie miasta, nie zawsze jest dostosowana skalą do zabudowy historycznej. Za negatywne przykłady mogą tu posłużyć budynki usytuowane przy czerwińskim rynku: budynek Straży Pożarnej, niedostosowany formą i skalą do okolicznej zabudowy historycznej i przysłaniający widok na klasztor, a także piętrowy budynek o płaskim dachu, który wypełnia wschodnią pierzeję rynku.

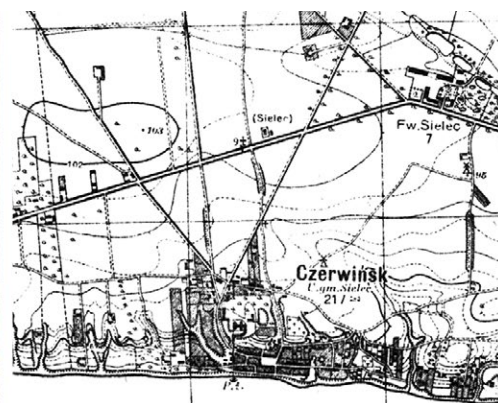
Stałą i od stuleci niezmienną formą krajobrazową Czerwińska jest Wisła (il. 3). Wydaje się jednak, że o ile historycznie była ona stale obecna w życiu mieszkańców, a widok sylwety miasta od strony rzeki

- the Vistula River and landform elements associated with the river, i.e. the most noticeable natural feature of the local landscape.

The state of preservation of the above components of the landscape is varied. The complex of monastery buildings is in the best condition. This is mainly due to its enormous, supra-local value, which over the centuries has resulted – during favourable periods – in special care as well as renovation and conservation work. The sanctuary in Czerwińsk has retained its function as the sacral dominant of the local landscape, ascribed to it in the Middle Ages, both in spatial and symbolic terms. Only some distant views of the monastery hill and from the monastery to the surrounding landscape need to be made legible. These are: openings from the monastery terrace, from the monastery gardens towards the Vistula River; views from the market square towards the monastery as well as views of the monastery from the new part of Czerwińsk, located on the Zakroczym–Wyszogród road.

The state of preservation of the historical part of the town located at the foot of the monastery hill is much worse. Although the basic elements of the local urban layout, originating from the medieval traditions, such as the market square and the road network, have survived, the buildings in this part of the town, mostly single-storey, wooden, dating back to the beginning of the 20th century, are in a very poor technical condition. Many houses are partially or completely ruined. Even those that appear to be in a good state are sometimes abandoned. The post-war buildings, present pointwise in the town landscape, are not always adapted in scale to the historical buildings. Negative examples include the buildings located at the market square in Czerwińsk: the Fire Brigade building, not adapted in form and scale to the surrounding historical buildings and obscuring the view of the monastery, as well as a two-storey building with a flat roof that fills the eastern frontage of the market square.

The Vistula River has been a permanent and unchanged landscape form of Czerwińsk for centuries (Fig. 3). However, it seems that while historically it was constantly present in the lives of the inhabitants, and the view of the town silhouette from the river was the most typical and recognisable, nowadays the town seems to have forgotten about it, or even

był najbardziej typowym i rozpoznawalnym, to obecnie miasto zdaje się o niej zapominać, a wręcz odwraca się od rzeki. Niewiele pozostało w Czerwińsku miejsc, z których można dostrzec Wisłę, a lokalne nadrzeczne zadrzewienia powodują, że od strony jej brzegu miasto nie jest dobrze eksponowane.

Metoda stosowana w badaniach dotyczących fenomenu krajobrazu miasta na przykładzie Czerwińska nad Wisłą

Badania w obszarze architektury krajobrazu jako sztuki projektowania i kształtowania przestrzeni do realizacji duchowych oraz materialnych potrzeb człowieka wykorzystują szereg metod nauk szczegółowych, zarówno przyrodniczych, jak i humanistycznych oraz społecznych. Zastosowanie cząstkowych metod wymaga całościowego ujęcia kształtowania przestrzeni doświadczanej przez człowieka. Takie podejście proponuje współcześnie fenomenologia przestrzeni. Punkt wyjścia stanowi tutaj tekst Romana Ingardena *O budowie dzieła architektury*⁴². Zgodnie z koncepcją tego myśliciela można wyróżnić trzy warstwy przestrzeni architektonicznej: warstwę materialną (podstawa materialna dzieła), warstwę sensu- alną (konkretyzacja dzieła) i warstwę intencjonalną

turned its back on the river. There are not many places left in Czerwińsk from which the Vistula River can be seen, and the local riverside tree stands mean that the town is not well exposed from the Vistula bank.

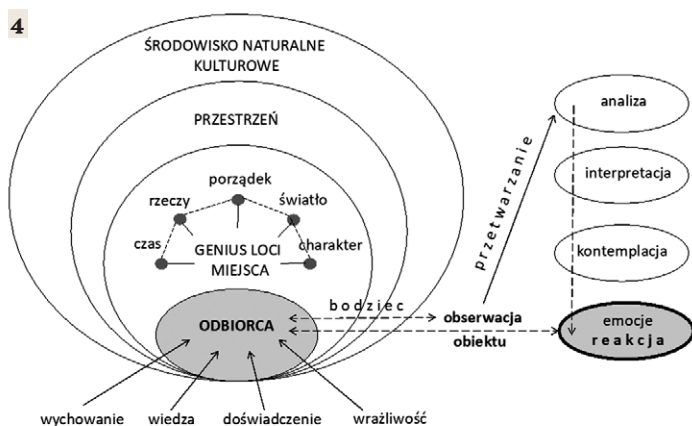
The method applied to studies on the phenomenon of the townscape on the example of Czerwińsk on the Vistula River

Research in the field of landscape architecture as an art of designing and shaping space to meet the spiritual and material needs of human beings uses a number of methods of specific sciences, both natural, humanistic and social sciences. The application of partial methods requires a holistic view of the shaping of space as experienced by man. This is the approach proposed by contemporary phenomenology of space. The starting point here includes a text by Roman Ingarden *O budowie dzieła architektury* [*On the Construction of the Work of Architecture*].⁴² According to this thinker's concept, three layers of architectural space can be distinguished: the material layer (material basis of the work), the sensual layer (concretisation of the work) and the intentional or imaginative layer. This composition creates a basic structure that allows for the complementary inclusion of both the results of direct phenomenological observation, the results of research in the detailed sciences as well as colloquial information, literary and poetic texts. This method was presented by Gaston Bachelard in *Poetyka przestrzeni* [*Poetics of Space*].⁴³ It was also described in a work by Gerardus van der Leeuw.⁴⁴

Today, in the face of the trends of uniformising globalisation, maintaining and developing one's own identity, awareness of the specific character and

3. Wisła jako trwały element krajobrazu Czerwińska. Po lewej: fragment mapy Topographisch-Militärische Karte von vormaligen Neu Ostpreussen, 1808. Mapster [dostęp: 12.02.2021]. Po prawej: mapa okolic Czerwińska, Wojskowy Instytut Geograficzny, 1943. Mapster [dostęp: 12.02.2021]

3. The Vistula River as a permanent element of the Czerwińsk landscape. On the left: A fragment of the map Topographisch-Militärische Karte von vormaligen Neu Ostpreussen, 1808. Mapster [accessed: 12.02.2021]. On the right: a map of the area around Czerwińsk, Military Geographical Institute, 1943. Mapster [accessed: 12.02.2021]

czy też wyobraźniową. Tworzy to podstawową strukturę, która pozwala na komplementarne ujęcie zarówno wyników bezpośredniej obserwacji fenomenologicznej, wyników badań z zakresu nauk szczegółowych, jak i informacji potocznych, tekstów literackich oraz poetyckich. Metodę tę przybliżył Gaston Bachelard w *Poetyce przestrzeni*⁴³. Opisał ją także w swojej pracy Gerardus van der Leeuw⁴⁴.

Dziś, wobec trendów uniformizującej globalizacji, coraz cenniejszą wartością staje się zachowanie i rozwijanie własnej tożsamości, świadomości swoistego charakteru i niepowtarzalności miejsca, w którym żyjemy. Często pod naporem komercjalizacji i pozornych zdobyczy cywilizacji przestrzeń dookoła nas zmienia się w chaotyczne zbiorowisko nieczytelnych form. W świadomości ludzi miejsce ich zamieszkania staje się nieraz mityczną krainą. W ostatnim ćwierćwieczu sytuacja ta w wielu miejscowościach zmienia się powoli, ale trwale. Powstaje coraz więcej budynków odstawających skalą od tradycyjnej. Widać, że każdy projektant poszukuje indywidualnego rozwiązania, lecz nie wiąże się z poprzednimi epokami ani nie wytwarza nowego, wspólnego stylu. Pojawiają się kubatury magazynów, a różnego rodzaju reklamy znajdują się wszędzie tam, gdzie sięga ludzka myśl. Przestrzeń każdego miejsca narasta przez lata, ma swoją historię i pamięć. Po różnych przemianach pojawia się potrzeba i wola jej ukształtowania, tak by stała się wyrazem tożsamości i ducha miejsca. Dążenie do niepowtarzalnego rozwiązania nie może polegać wyłącznie na poszukiwaniu powierzchniowych form, lecz na przeżyciu i zrozumieniu miejscowego krajobrazu. Krajobraz stanowi największą część przestrzeni dostrzeganą zmysłami przez człowieka. Przestrzeń ma swoją mierzalną podstawę materialną,

uniqueness of the place in which one lives, is becoming even more valuable. Often, under the pressure of commercialisation and the apparent achievements of civilisation, the space around us changes into a chaotic cluster of illegible forms. In people's minds, the place where they live sometimes becomes a mythical land. In the last quarter of the century, this situation has been changing slowly but steadily in many localities. More and more buildings are being constructed that are different in scale from the traditional one. It is evident that each designer is looking for an individual solution, but does not relate to previous epochs or create a new, common style. Warehouse buildings are appearing, and all sorts of advertising can be found wherever human ingenuity takes hold. The space of each place grows over the years, has its own history and memory. After various transformations, there is a need and will to shape it so that it becomes an expression of the identity and spirit of the place. The quest for a unique solution cannot consist only in the search for superficial forms, but in experiencing and understanding the local landscape. Landscape is the largest part of space perceived by the human senses. Space has a measurable material basis, is experienced through the senses and exists through the imagination of man, who discovers in it or gives it meanings and values.

For several years now, in the teaching practice of the Department of Landscape Art at the Warsaw University of Life Sciences (SGGW), the basis for seeking and interpreting the cityscape as an expression of the elusive spirit of the place (Fig. 4) is a holistic approach to space developed on the basis of Christian Norberg-Schulz's phenomenology of architecture.⁴⁵ In identifying the layers of space, we refer to the aforementioned layered concept of the work of architecture presented by Roman Ingarden.⁴⁶

4. Graficzna interpretacja *genius loci* – warstwy ducha i wzajemne zależności. Schemat opracowany na podstawie pracy: E.A. Rykała, *Wzorce przestrzenne w krajobrazie miasta na przykładzie placów rynkowych północnego Mazowsza*, rozprawa doktorska SGGW, Warszawa 2018

4. Graphic interpretation of *genius loci* – layers of spirit and interrelationships. Compilation based on the following work: E.A. Rykała, *Wzorce przestrzenne w krajobrazie miasta na przykładzie placów rynkowych północnego Mazowsza* [Spatial patterns in the townscape on the example of market squares in Northern Mazovia], a doctoral dissertation at the Warsaw University of Life Sciences, Warszawa 2018

jest doświadczana zmysłami i istnieje dzięki wyobrażeni człowieka, który odkrywa w niej lub nadaje jej znaczenia i wartości.

Od kilkunastu lat w praktyce dydaktycznej Katedry Sztuki Krajobrazu SGGW w Warszawie podstawą poszukiwania i odczytywania krajobrazu miasta jako wyrazu nieuchwytnego ducha miejsca (il. 4) jest całościowe ujęcie przestrzeni rozwijane na podstawie fenomenologii architektury Christiana Norberga-Schulza⁴⁵. W identyfikacji warstw przestrzeni odwołujemy się do wspomnianej wyżej warstwowej koncepcji dzieła architektury, przedstawionej przez Romana Ingardena⁴⁶. Fenomenologia przestrzeni pozwala na ujęcie całościowe, oparte na ludzkim doświadczeniu i łączące materię miasta, zmysł oraz ducha miejsca. Badanie i projektowanie krajobrazu miasta zaczyna się od rozpoznania tego, co jest w nim zawarte nie tylko w warstwie fizycznej, lecz także spostrzeniowej i wyobrazeniowej mieszczącej znaczenia oraz wartości⁴⁷.

Kategorie *genius loci* w badaniach nad krajobrazem miasta

Zgodnie ze stwierdzeniem Czesława Przybylskiego, że projektowanie jest przede wszystkim pracą myślową, przyjęliśmy następujące zasady i podstawy metodologiczne badania krajobrazu miasta. Pomiedzy materią miasta, zmysłami i duchem miejsca zachodzą wzajemne związki. W identyfikacji tych związków pomaga pięć kategorii *genius loci* wyodrębnionych w koncepcji Norberga-Schulza. Są to: **rzeczy i ich struktura**; **światło** dnia i nocy, ukazujące lub gubiące rzeczy; **czas** określony przez rytm światła; **ruch** rzeczy trwałych i tymczasowych (długie/krótkie trwanie); **czas** społeczny, indywidualny wynikający ze spostrzegania ruchu w krajobrazie; **sekwencje** widokowe; **porządek i ład**, oparty na geometrii bądź naturze, na naturze geometrii i na geometrii natury, a także **charakter**.

Najczęściej badanie, a w konsekwencji projektowanie, sprowadza się do określenia kształtu rzeczy. Należy jednak badać ich widok w zmieniającym się świetle pór dnia i roku, gdyż wtedy w różny sposób ukazują się charakterystyczne cechy – sylweta, bryła, kolor, faktura rzeczy. Światło ujawnia rytmy czasu, ich stałość, zmienność, trwanie. Na ruch światła w czasie nakładają się rytmy przyrody,

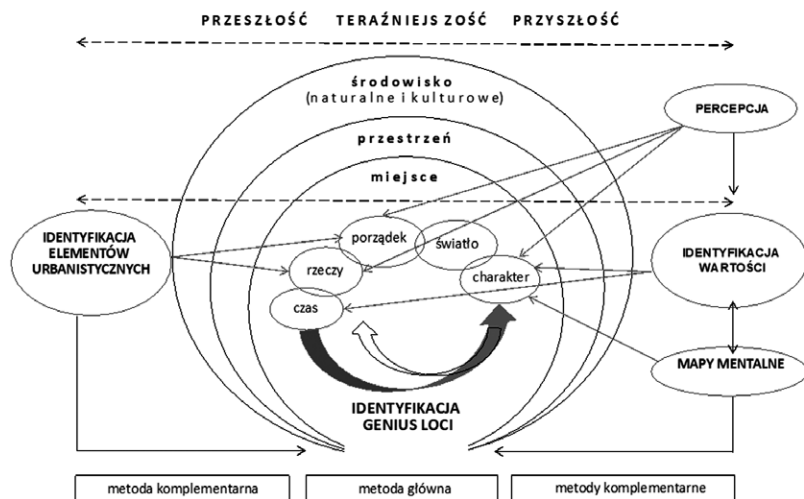
The phenomenology of space allows for a holistic approach, based on human experience and combining the materiality of the city, the sense and the place spirit. The study and design of the cityscape begins with the recognition of what is contained within it, not only in the physical layer, but also in the perceptual and imaginative layers of meanings and values.⁴⁷

Categories of *genius loci* in urban landscape research

In accordance with Czesław Przybylski's statement that design is first and foremost a mental work, we have adopted the following principles and methodological foundations for studying the townscape. There are mutual relationships between the matter of the town, the senses and the place spirit. The five categories of *genius loci* identified in Norberg-Schulz's concept are helpful in identifying such relationships. These elements are: **things and their structure**; the **light** of day and night, showing or losing things; **time** defined by the rhythm of light; the **movement** of permanent and temporary things (long/short duration); social, individual **time** resulting from the perception of movement in the landscape; view **sequences**; **order and organisation**, based on geometry or nature, on the nature of geometry and on the geometry of nature, and **character**.

Most often, research, and consequently design, comes down to determining the shape of things. However, it is necessary to study their view in the changing light of the periods, of the day and year, because then the characteristic features – silhouette, shape, colour, texture of things – appear in different ways. Light reveals the rhythms of time, their constancy, changeability, duration. The movement of light in time overlaps with the rhythms of nature, the movement of objects and people. All forms of movement and communication, the soundscape, the concrete music of the landscape, the flow of water, the breeze are connected with the change in time. The town is perceived as an event in this category. The category of order, on the other hand, is often thought of as a composition, and in semiotic terms as the syntax of the space language.⁴⁸

Character defined by order, and based on values and meanings, forms the basis of design. This is the most important category linking space to dimensions

ruch przedmiotów i ludzi. Ze zmiennością w czasie łączą się wszystkie formy ruchu i komunikacji, pejzaż dźwiękowy, konkretna muzyka krajobrazu, przepływ wody, powiew wiatru. Miasto w tej kategorii odbierane jest jako wydarzenie. Kategoria porządku jest zaś często ujmowana jako kompozycja, a w ujęciu semiotycznym jako składnia języka przestrzeni⁴⁸.

Charakter określany przez porządek, a oparty na wartościach i znaczeniach, stanowi podstawę projektowania. Jest to najważniejsza kategoria wiążąca przestrzeń z wymiarami relacji międzyludzkich. Istotną rolę w określeniu charakteru miejsca i przestrzeni odgrywa identyfikacja wartości przestrzennych.

Wartości przestrzenne

Architektura, a więc i architektura krajobrazu, to efekt określonych więzi społecznych⁴⁹. Różne typy więzi wynikają z odmiennych koncepcji człowieka i społeczeństwa, opierają się na odmiennych hierarchiach wartości. Repertuar wartości przestrzennych⁵⁰ może być bardzo uproszczony i zredukowany do żądzysku bądź rozwinięty i złożony, obejmując między innymi wartości symboliczne, sakralne, społeczne, estetyczne, artystyczne, psychologiczne, historyczne, krajobrazowe, przyrodnicze, zdrowotne. Umiejętność rozpoznania wartości zależy od kompetencji kulturowych, indywidualnej wiedzy, wnikliwości spojrzenia badacza lub projektanta; od dostrzegania znaczeń w rzeczach jawiących się w świetle, czasie i określonym porządku. Wracając do rzeczy poprzez uważne postrzeganie, można dostrzec opisujące je linie, które są wyrazem ducha miejsca. Dodatkowy aspekt stanowi uwzględnienie doświadczeń życia codziennego, poprzez koncentrację na

of human relationships. The identification of spatial values plays an important role in determining the character of the place and space.

Spatial values

Architecture, and therefore landscape architecture, is the outcome of certain social bonds.⁴⁹ Different types of bonds result from different conceptions of man and society and are based

on different hierarchies of values. The repertoire of spatial values⁵⁰ can be very simplified and reduced to the desire for profit or developed and complex, including symbolic, sacred, social, aesthetic, artistic, psychological, historical, landscape, natural, health values, among others. The ability to recognise values depends on cultural competence, individual knowledge, the insight of the researcher or designer; on perceiving meanings in things that appear in light, time, and a particular order. By returning to things through careful perception, one can perceive the lines that describe them, which are an expression of the place spirit. An additional aspect includes the consideration of experiences of everyday life, by focusing on the return to things and meanings, which helps to discover the sense that binds works of nature to cultural creations (Fig. 5).

In contemporary design, the most difficult phase is finding the right forms that tell the story of the past, present and future of a particular place.⁵¹

The above presented method of identifying and revealing the spirit of the place through the designed forms of space has become the key to an individual

5. Graficzna interpretacja fenomenologicznej metody identyfikacji *genius loci* poprzez rozpoznawanie kategorii w powiązaniu z metodami komplementarnymi

5. Graphical interpretation of the phenomenological method of identifying *genius loci* through category recognition in conjunction with complementary methods

6. Fragment analizy *genius loci* w trzech skalach przestrzennych: makro (krajobraz), mezo (obiekty) i mikro (detale). Oprac. A. Rykała

6. A fragment of the analysis of *genius loci* in three spatial scales: macro (landscape), meso (objects) and micro (details). Developed by A. Rykała

6

powrocie do rzeczy i znaczeń, co pomaga odkryć sens wiążący dzieła natury z wytworami kultury (il. 5).

We współczesnym projektowaniu najtrudniejszą fazą jest odnalezienie odpowiednich form opowiadających o przeszłości, teraźniejszości i przyszłości miejsca⁵¹.

Przedstawiona powyżej metoda identyfikacji i ujawniania ducha miejsca poprzez projektowane formy przestrzeni stała się kluczem do indywidualnego spojrzenia na poszczególne prace oraz propozycją wspólnego języka rozmowy prowadzącej do wyboru konkretnych rozwiązań i decyzji realizacyjnych w odniesieniu do Czerwińska⁵².

Identyfikacja *genius loci* Czerwińska – wyniki badań

W wyniku prowadzonych od ponad dwóch lat badań w krajobrazie Czerwińska i prac studialnych nad jego fenomenem opracowano założenia dla działań mających na celu przywrócenie świetności Duchowej Stolicy Mazowsza i wydobyć jej piękna. Tę wielowątkową i wielopłaszczyznową problematykę analizowano z zastosowaniem fenomenologicznych metod badań nad wartościami przestrzennymi, tożsamością i potencjałem miasta – elementami identyfikowanymi poprzez kategorie *genius loci* w skali makro, mezo i mikro (il. 6). Analizy poszczególnych składowych krajobrazu i rozwarstwienie obszaru badań na płaszczyzny, sekwencje, widoki czy kadry pozwoliły na precyzyjną identyfikację powyżej wymienionych elementów. Bogate źródła historyczne i ikonograficzne zapewniły natomiast odniesienie do systemu znaczeń oraz pierwotnej symboliki miejsca.

Identyfikacja najważniejszych wartości tej przestrzeni i ich wykorzystanie w dalszym rozwoju miejscowości przyczyni się do wydobywania omawianego miejsca ze stagnacji i współczesnego marazmu, a także stanie się podstawą do sformułowania celów, zakresu i przedmiotu ochrony konserwatorskiej.

look at the particular works as well as a proposal for the common language of conversation leading to the selection of concrete solutions and realisation decisions in relation to Czerwińsk.⁵²

Identifying Czerwińsk's *genius loci* – the research results

As a result of researching the landscape of Czerwińsk and studying its phenomenon for over two years, guidelines have been drawn up for actions aimed at restoring the splendour of the Spiritual Capital of Mazovia and bringing out its beauty. This multi-threaded and multifaceted issue was analysed using phenomenological methods of research on the spatial values, identity and city potential – elements identified through the categories of *genius loci* on macro, meso and micro scales (Fig. 6). Analyses of the individual components of the landscape and the stratification of the study area into planes, sequences, views or frames allowed for precise identification of the above-mentioned elements. On the other hand, rich historical and iconographic sources provided a reference to the system of meanings and the original symbolism of the place.

The identification of the most important values of this space and their use in the further development of the town will contribute to bringing the place in question out of stagnation and contemporary apathy, and will also become the basis for the formulation of the aims, scope and subject of conservation protection.

The category of things and their structure

The Czerwińsk category of things applies to both the lower and upper levels of the town, where the dominant meaning and composition role is played by the mass of the buildings of the Czerwińsk Sanctuary of Our Lady of Consolation, the Basilica of the

Kategoria rzeczy i ich struktury

Kategoria rzeczy Czerwińska dotyczy zarówno dolnego, jak i górnego poziomu miasta, gdzie dominującą rolę znaczeniową i kompozycyjną odgrywa bryła zabudowań Czerwińskiego Sanktuarium Matki Bożej Pocieszenia, Bazyliki Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, wieńcząca wzgórze klasztorne, które góruje nad miastem.

W omawianym przypadku bogata struktura aksjologiczna wynika z malowniczego położenia Czerwińska nad Wisłą, królową polskich rzek i dawnym szlakiem komunikacyjnym. Jednak lata zaniedbań doprowadziły do zatarcia powiązań widokowo-znaczeniowych, w tym do zmniejszenia czytelności wnętrza krajobrazowo-urbanistycznych. Spowodowały też przypadkowość detalu urbanistycznego, a także degradację potencjału ogrodniczego i widokowego południowego stoku klasztornego wzgórza. Przyczyniły się ponadto do ograniczenia dostępności niektórych przestrzeni i wywołały chaos komunikacyjny.

Kategoria rzeczy obejmująca warstwę morfologiczną jest najbardziej realna i mierzalna, przez co najłatwiejsza do identyfikacji. Analiza kategorii „rzeczy i ich struktury” dotyczyła między innymi płaszczyzn wyznaczonych wnętrza krajobrazowych, charakteru ich składowych w skali mikro, medium i makro (ściany, podłoga – linia ziemi, strop – linia nieba), a także formy, materiału, struktury, barwy. Elementy wyposażenia poszczególnych wnętrza to mała architektura: schody, siedziska, murki oporowe, bramy, kosze, latarnie, rzeźby, pomniki, krzyże przydrożne, kapliczki.

Kategoria światła i jego zmienność

Światło naturalne zależne jest od wędrującego słońca i zachmurzenia; od pory roku, długości dnia, aktualnej aury (dni słoneczne i pochmurne); od ukształtowania i kompozycji naturalnych elementów krajobrazu (np. odbicia światła od lustra Wisły), jak i ukształtowanych przez człowieka (obiektów architektury rzucających cień – światła projektowanego), a także od lokalizacji geograficznej badanego obszaru. Źródłem światła sztucznego są latarnie usytuowane wzdłuż ciągów pieszych i jezdnych, witryny punktów usługowych, światła wewnętrzne domostw i gospodarstw, reflektory, lampy oświetlające

Annunciation to the Blessed Virgin Mary, crowning the monastery hill which towers over the town.

In this case, the rich axiological structure results from the picturesque location of Czerwińsk on the Vistula River, the queen of Polish rivers and a former transportation route. However, years of neglect have led to a blurring of visual and meaning links, including a reduction in the legibility of landscape and urban interiors. This period also caused the randomness of the urban detail, as well as the degradation of the gardening and scenic potential of the southern slope of the monastery hill. It has reduced the accessibility of certain spaces and created traffic chaos.

The category of things involving the morphological layer is the most real and measurable, and therefore the easiest to be identified. The analysis of the category of “things and their structure” concerned, among other things, the planes of the designated landscape interiors, the nature of their components on micro, medium and macro scales (walls, floor – earth line, ceiling – sky line), as well as form, material, structure, colour. Elements of individual interiors include small architecture: stairs, seats, retaining walls, gates, bins, lanterns, sculptures, monuments, roadside crosses, chapels.

The category of light and its variability

Natural light depends on the wandering sun and cloudiness; on the season of the year, length of the day, current aura (sunny and cloudy days); on the shape and composition of natural landscape elements (e.g. reflection of light from the Vistula River mirror) as well as man-made elements (architectural objects casting shadows – designed light), and on the geographical location of the studied area. Sources of artificial light include lampposts located along pedestrian routes and roadways, shop windows, interior lights of houses and farms, floodlights, lamps illuminating the bodies and facades of buildings. They have different intensity, form and colour, which allows a safe orientation in space (Fig. 7). Highlighting the soaring towers of the Czerwińsk Basilica with soft light makes it easier to find the sacrum in the town's night landscape. The Czerwińsk light proves picturesque through its daily variability and dynamism. The contrast between light and shadow is enhanced by the difference in terrain levels – there is a different

bryły i elewacje budynków. Mają one różne natężenie, formę i barwę, co pozwala na bezpieczną orientację w przestrzeni (il. 7). Podkreślenie delikatnym światłem strzelistych wież Bazyliki Czerwińskiej stwarza możliwość łatwiejszego odnalezienia sacrum w nocnym krajobrazie miasta. Światło czerwińskie okazuje się malownicze poprzez swoją dobową zmienność i dynamikę. Kontrast światła i cienia wzmacnia różnicę poziomów terenu – inne światło występuje na południowych stokach wzgórza, inne w dole miasta (światło rozlewa się z góry na dół). Filtrują je korony drzew alejowych (lipy, akacje), rozbijają bryły budynków klasztornych. Światło rozplywa się po kalenicach dachów drewnianej, zabytkowej zabudowy; odbija się miękko od naturalnych płaszczyzn (słonecznych łąk, pól, polan kontrastujących z zacienionymi zagajnikami, drgającej tafli rzeki z odbiciem nieboskłonu).

W przypadku badanego obszaru szczególnie istotny jest również wymiar światła duchowego, które płynie z bazyliki oraz klasztoru salezjańskiego i promieniuje na przyległe tereny. Ten wymiar światła urzeczywistnia **Salezjańska Droga Światła** (czternaście stacji) – nabożeństwo odprawiane o zmierzchu z płonącymi świecami, którego celem jest podkreślenie znaczenia okresu wielkanocnego w Kościele, gdyż zmartwychwstanie Jezusa Chrystusa oznacza przejście nocy w światłość, co dla chrześcijan stanowi kluczowe wydarzenie w przeżywaniu wiary.

Fenomen światła polega na tym, że reprezentuje ono akt stworzenia świata. W kulturze chrześcijańskiej światło jest symbolem obecności Boga. Jednocześnie wiąże się z pojęciami prawdy i dobra;

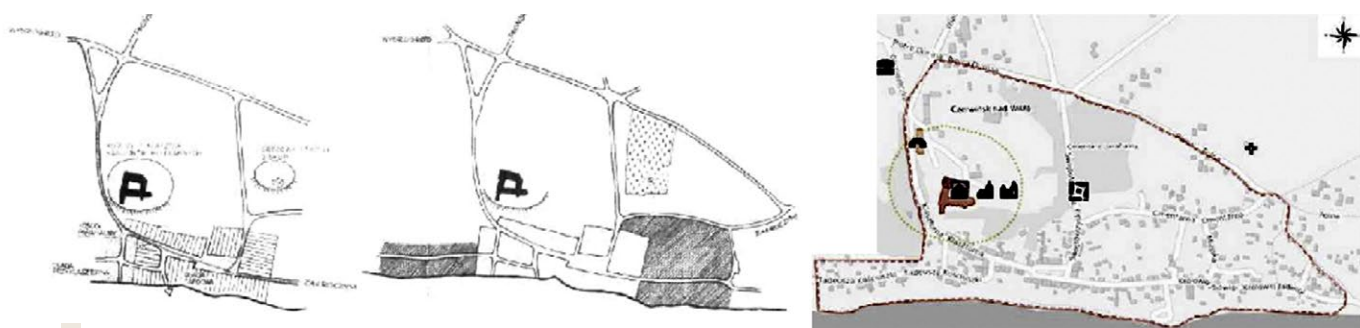
light on the southern slopes of the hill, and another light at the bottom of the town (light spills from top to bottom). Furthermore, light is filtered by the crowns of avenue trees (lime trees, acacias), broken by the blocks of monastery buildings. Light flows on the roof ridges of wooden, historical buildings; it is softly reflected by natural planes (sunny meadows, fields, clearings contrasting with shady groves, vibrating river surface with reflection of the sky).

Particularly important in the case of the studied area is the dimension of spiritual light that emanates from the Basilica and the Salesian monastery and radiates into the surrounding areas. The **Salesian Way of Light** (fourteen stations), a service held at twilight with burning candles, are an expression of the light dimension. It aims to highlight the importance of the Easter period in the Church, since the resurrection of Jesus Christ signifies the transition of the night into light, which for Christians is a key event in experiencing faith.

The phenomenon of light means that it represents the act of creation of the world. In Christian culture, light is a symbol of the presence of God. At the same time, it is associated with the concepts of

7. Rozpoznanie specyfiki warstwy morfologicznej i kategorii rzeczy, form, materiałów, struktur oraz barw, które tworzą katalog wzorców przestrzennych; silne wzorce materiałowe obiektów zabytkowych, zabudowy mieszkaniowej miasta, bazujące na naturalnych materiałach lokalnych. Dominacja kolorów ziemi w kodzie barwnym miasta. Analizy kolorystyczne wykonane przez A. Długozimę i studentów architektury krajobrazu studiów II stopnia, SGGW 2020 (za zgodą autorów)

7. Recognition of the character of the morphological layer and the categories of things, forms, materials, structures and colours which create a catalogue of spatial patterns; the strong material patterns of historical buildings, residential developments of the town, based on natural local materials. The dominance of earth colours in the town's colour code. Colour analyses made by A. Długozima and students of landscape architecture, second degree studies, Warsaw University of Life Sciences 2020 (with the authors' permission)

8

symbolizuje źródło życia ziemskiego i początek wszystkiego. Światło wpływa bezpośrednio na odbiór przestrzeni, a jego zmienność, dynamika i właściwości helioplastyczne powodują ożywienie obiektów architektonicznych.

Kategoria czasu

Badając miasto zgodnie z kategorią czasu, rozpatrujemy je jako wydarzenie, kalendarz przestrzeni, szlaki i przechadzki, sekwencje widokowe. Identyfikacja tej kategorii obejmuje analizę warstw: przeszłości, teraźniejszości i przyszłości z ich wzajemnymi zależnościami. Czas historyczny kształtuje bowiem czas obecny, a ten niesie potencjał na czasy jeszcze nam nieznane, przyszłe. Istnieje też czas sezonowy i związana z nim zmienność pór roku, co dopełnia czas społeczny i aktywność mieszkańców, rytmiczność, natężenie ruchu czy też prędkość przejścia/przejazdu.

Czas społeczny wyrażony jest w repertuarze lokalnych wydarzeń o charakterze sakralnym i świeckim, które kształtują wyjątkową tożsamość miejsca i mieszkańców. Nieprzerwana ciągłość od XII wieku tradycji sakralnej i wielu z nią związanych obiektów zabytkowych buduje silne centrum znaczeniowe kompozycji zagospodarowania całego obszaru (il. 8).

Zaobserwowano też negatywny wymiar upływu czasu, jakim jest „odwrócenie” miasta od rzeki. Niedgdyś tętniąca życiem, stymulująca życie społeczne i gospodarcze miejscowości, dziś stała się niemalże bezużyteczna i niedoceniana.

Z upływem czasu, z powodu braku bieżącej konserwacji i niskiego poziomu świadomości społecznej, zanikają wartości zabytkowe, a także pamięć o wielu miejscach i obiektach historycznych (takich jak kopiec Kościuszki, synagoga, cmentarz żydowski czy kościół parafialny św. Wojciecha), przez co miasto traci czytelność w zakresie znaczących elementów swojego historycznego rozplanowania.

truth and goodness; it symbolises the source of earthly life and the beginning of everything. Light directly influences the perception of space, and its variability, dynamism and helioplastic properties bring architectural objects to life.

The category of time

By examining the city according to the category of time, we consider it as an event, a calendar of spaces, routes and walks, viewing sequences. Identification of this category involves analysing the layers: past, present and future with their interrelationships. In other words, historical time shapes the present time, which in turn carries the potential for times yet unknown to us, times to come. There is also seasonal time and the associated variability of seasons, which is complemented by social time and resident activity, rhythmicity, traffic volume or walking/crossing speed.

Social time is expressed in the repertoire of local sacred and secular events which shape the unique identity of the place and its inhabitants. The uninterrupted continuity, since the 12th century, of the sacral tradition and many historical objects associated with it creates a strong centre of meaning in the composition of the development of the entire area (Fig. 8).

A negative dimension of the passage of time was also observed, namely the “turning” of the town away from the river. Once vibrant, stimulating the social and economic life of the town, it has now become almost useless and unappreciated.

With the passing of time, due to the lack of ongoing conservation and low level of public awareness, historical values are disappearing, as well as the memory of many places and historical objects (such as the Kościuszko Mound, synagogue, Jewish cemetery or St. Adalbert’s parish church), which makes the town lose its legibility in terms of significant elements of its historical layout.

Ład przestrzeni – ład natury ładem wolności, zmienność przebiegu Wisły

Na kategorię porządku badanej przestrzeni wpływa układ elementów i struktur ją budujących oraz zależności przestrzenne między tymi składnikami (il. 9). Identyfikacja elementów urbanistycznych³³, ich form, proporcji, dostępności i otwartości wnętrza, a także osie kompozycyjne, dalekie widoki perspektywiczne, elementy krystalizujące i charakterystyczne, obecność dominant – to istotne składowe każdej przestrzeni w krajobrazie miasta. „Ład przestrzeni wpływa, a często determinuje nasze postrzeganie i odbierane wrażenia z bycia w przestrzeni. Przedstawia rzeczy relatywnie, co pod wpływem indywidualnej wrażliwości jednostki podlega subiektywnym wielowarstwowym analizom, tworząc w pamięci obraz emocjonalno-wizualny”³⁴.

8. Rozwój porządku przestrzennego w czasie – układu miasta i przedmieść. Od lewej: układ z XII-XIII w., XIX-XX w., O. Sawicki, J. Kempa, E. Derejczyk, B. Gawlińska-Stańczak, konsultacja naukowa prof. T. Zagrodzki, Czerwińsk. Założenia rewaloryzacji. Studium wartości, 1983, a także układ z 2020 r., <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> [dostęp: 12.02.2021]

8. Development of the spatial order over time – the layout of the town and suburbs. From the left: 12th-13th centuries layout, 19th-20th centuries layout, O. Sawicki, J. Kempa, E. Derejczyk, B. Gawlińska-Stańczak, scientific consultation by Prof. T. Zagrodzki, Czerwińsk. Założenia rewaloryzacji. Studium wartości, 1983, and the layout from 2020, <https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/> [accessed: 12.02.2021]

9. Zmiany struktury fizjonomicznej, które zachodzą wraz z upływem czasem. Forma architektoniczna wyrastająca z formy krajobrazowej. Z czasem bryła sakralna zostaje wtopiona w ścianę zieleni. Oprac. A. Długozima, na podstawie <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/czerwinski/> [dostęp: 12.02.2021]

9. Changes in the physiognomic structure that occur over time. The architectural form growing out of a landscape form. Over time, the sacred mass is blended into a wall of greenery. Developed by A. Długozima, based on <https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/czerwinski/> [accessed: 12.02.2021]

The order of space – the order of nature as the order of freedom, variability of the course of the Vistula River

The category of order of the examined space is influenced by the system of elements and structures building it and the spatial relations between these components (Fig. 9). The identification of urban elements³³, their forms, proportions, accessibility and openness of the interior, as well as compositional axes, distant perspective views, crystallising and characteristic elements, presence of dominants – these are important components of any space in the townscape. “The order of space influences, and often determines, our perceptions and impressions of being in a certain space. It presents things relatively, which – under the influence of the individual’s sensitivity – is conditioned by subjective multi-layered analyses, creating an emotional and visual image in the memory.”³⁴

The geometry of order in Czerwińsk oscillates between nature and culture; between the natural order of the surrounding landscape (organic order), the variable Vistula River (freedom order) and the architectural objects which are the product of culture (geometric order). In Czerwińsk the order of the sacrum is strongly felt. It manifests itself in three main areas: the monastery, church and cemetery (Fig. 10). These areas are related in meaning and symbolic terms, but they lack sufficient functional, compositional and visual integration. The axes of the historical composition are blurred, distant views are overgrown, thus there is a lack of landscape connections, and the sacrum is not well exposed from various parts of the town – all this condition considerably limits the symbiosis with the environment and the interpenetration of sacrum and profanum.

The presence of viewing openings allows visual contact with adjacent areas and gives a sense of security in the space. Thanks to this solution, the observer knows where he is going and what awaits him. Distant views in Czerwińsk open up from the monastery hill down towards the town and the Vistula, but also the other way round, from the Vistula and even from the areas on the opposite bank towards the town and monastery buildings. These views are constructed by dynamic viewing sequences whose potential is limited by walls of disordered tall greenery. Structural permeability is one of the main design tools.³⁵

10

Geometria ładu w Czerwińsku oscyluje pomiędzy naturą a kulturą; pomiędzy ładem naturalnym otaczającego krajobrazu (ład organiczny) i zmiennej rzeki Wisły (ład wolności) a obiektami architektonicznymi będącymi wytworem kultury (ład geometryczny). W Czerwińsku silnie odczuwalny jest porządek sacrum, który przejawia się w trzech głównych obszarach: klasztorным, kościelnym i cmentarnym (il. 10). Obszary te powiązane są ze sobą znaczeniowo i symbolicznie, jednak brak tu dostatecznej integracji funkcjonalnej, kompozycyjnej i wizualnej. Zatarte są osie kompozycji historycznej, zarośnięte dalekie widoki, tym samym brak powiązań krajobrazowych, brak dobrej ekspozycji terenu sacrum z różnych części miasta – to wszystko w znaczny sposób ogranicza symbiozę z otoczeniem i wzajemne przenikanie sacrum z profanum.

Obecność otwartych widokowych pozwala na kontakt wzrokowy z terenami przyległymi, daje poczucie bezpieczeństwa w przestrzeni. Dzięki takiemu rozwiązaniu obserwator wie, dokąd zmierza i co go czeka. Dalekie widoki w Czerwińsku otwierają się ze wzgórza klasztorного w dół – w stronę miasta i Wisły, ale też na odwrót, od strony Wisły, a nawet z terenów położonych na przeciwnym jej brzegu w kierunku zabudowy miejskiej i klasztornej. Widoki te budowane są przez dynamiczne sekwencje widokowe, których potencjał jest ograniczony przez ściany nieuporządkowanej zieleni wysokiej. Przenikanie struktur to jedno z głównych narzędzi projektowania⁵⁵.

The character of space – sacrum/profanum, the repertoire of spatial values, spiritual values and their material expression, meanings of visible forms

The basis of the character category of space includes archetypes: classical, romantic, cosmic or the linking of their qualities, i.e. the spirit of complexity. Public space often has a human or non-human character – cosmic and abstract; it can be picturesque and beautiful, or sublime and dignified; through its character it attracts or even repels the viewer.

Czerwińsk's *genius loci* is largely influenced by valuable sacred and symbolic values in the form of religious objects and symbols, which occur in greatest saturation on the hill. The historical buildings are strong architectural patterns, determining the character of the place. The unique character and picturesque of Czerwińsk is influenced by its geographical location and the layout of the building line related to the valley of the Vistula River, in perspective giving the impression of a town growing out of the landscape (Fig. 11).

The character of things in space is determined by the **pattern of specificity**. "The environment in which we find ourselves should be conceived as a constantly changing whole, made up of mutually interpenetrating and modifying components. One of these elements is the dynamically developing relationship at the level of the observer-viewer (e.g. the

Charakter przestrzeni – sacrum/ profanum, repertuar wartości przestrzennych, wartości duchowe i ich wyraz materialny, znaczenia form widzialnych

Podstawę kategorii charakteru przestrzeni stanowią archetypy: klasyczny, romantyczny, kosmiczny lub powiązanie ich cech, czyli duch złożoności. Przestrzeń publiczna ma nierzadko charakter ludzki bądź nieludzki – kosmiczny i abstrakcyjny; może być malownicza i piękna albo wzniosła i dostojna; poprzez charakter przyciąga lub wręcz odpycha odbiorcę.

Na czerwiński *genius loci* w dużej mierze wpływają cenne wartości sakralne i symboliczne w postaci obiektów i symboli religijnych, które występują w największym nasyceniu na wzgórzu. Obiekty zabytkowe stanowią silne wzorce architektoniczne, determinujące charakter miejsca. Na unikalność charakteru i malowniczość Czerwińska rzutuje położenie geograficzne i układ linii zabudowy związany z doliną rzeki Wisły, w perspektywie dając wrażenie miasta wyrastającego z krajobrazu (il. 11).

Charakter rzeczy w przestrzeni określa **wzorzec swoistości**. „Otoczenie, w którym się znajdujemy, należy pojmować jako podlegającą ciągłym zmianom całość, złożoną ze wzajemnie przenikających się i modyfikowanych składowych. Jedną z nich jest dynamicznie rozwijająca się relacja na poziomie obserwatora-odbiorcy (np. obiekt architektoniczny). To fragment układu wzajemnych zależności, gdzie nie można oddzielać ludzi, rzeczy, przestrzeni, wydarzeń, procesów od nas samych, bo wszystko jest wzajemnie połączone, układ obserwowany jest ściśle zależny od obserwatora, a obserwator wpływa na ten układ”⁵⁶.

Czerwiński *genius loci* rozpościera się w rozległej perspektywie Wisły, zmierza do góry w pnących się ku niebu bryłach świątyni i klasztoru na wzgórzu,

architectural object). It is a fragment of the system of interdependence where people, things, spaces, events, processes cannot be separated from us, because everything is interconnected, the observed system is strictly dependent on the observer, and the observer influences this system.”⁵⁶

The Czerwińsk *genius loci* stretches across the vast perspective of the Vistula, heads upwards in the ascending – to the sky – masses of the temple and monastery on the hill, sweeps through the buildings of the town below. It can be seen from afar, from the river, from the hill; it can be experienced in close proximity to the nature and the walls rising out of the landscape. This spirit of the place is revealed and perpetuated through history, and it leads towards the future. And Our Lady of Consolation from Czerwińsk protects it.

Tools for shaping the development of Czerwińsk. Summary and recommendations

In the absence of a Local Spatial Development Plan,⁵⁷ the resolution of 10.03.2006 amending the Study of

10. Porządek przestrzeni sacrum – schematy ideowe kształtowania przestrzeni między sacrum a profanum w Czerwińsku. Oprac. A. Długozima

10. The order of the sacred space – ideological schemes for the formation of space between the sacred and the profane in Czerwińsk. Developed by A. Długozima

11. Obecny charakter miejsca, dostrzegany i odczuwany poprzez zmysły w porze dnia i nocy. Opr. E. Rykała

11. The present character of the place, perceived and felt through the senses during the day and night. Developed by E. Rykała

przemyka w zabudowaniach miasteczka na dole. Można go dostrzec z daleka, znad rzeki, ze wzgórza; można go przeżyć w bliskości przyrody i murów wyrastających z krajobrazu. Ten duch miejsca ujawnia się i utrwała poprzez dzieje, prowadzi ku przyszłości. A ma go w swojej opiece Czerwińska Matka Boża Pocieszenia.

Narzędzia kształtowania rozwoju Czerwińska. Podsumowanie i wnioski

W związku z brakiem Miejscowego Planu Zagospodarowania Przestrzennego⁵⁷ uchwała zmiany Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Czerwińsk nad Wisłą z dnia 10.03.2006 roku stanowi podstawę prawną podejmowanych przez gminę opracowań planistycznych, zgodnie z art. 18, ust. 2, pkt 2a Ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z 2003 roku. Zapisy odnoszące się do zasobów Czerwińska nad Wisłą odnaleźć można w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego (PZPW) z 2018 roku. Przykładowo, w zakresie zachowania ciągłości dziedzictwa kulturowego i ochrony krajobrazów kulturowych, w PZPW wskazuje się Czerwińsk jako ośrodek tożsamości kulturowej regionu oraz jako najcenniejszy krajobraz kulturowy o randze krajowej. Miasteczko jest także wskazywane jako obszar o dużym potencjale dla rozwoju turystyki religijno-pielgrzymkowej, związanej z miejscami kultu religijnego.

W kontekście ochrony konserwatorskiej należy odnotować wpis do rejestru zabytków z dnia 9 czerwca 1958 roku, dokonany przez konserwatora zabytków województwa ciechanowskiego, zgodnie z którym pod nr 139 umieszczono „zespół sakralny, dawne opactwo Kanoników Regularnych w Czerwińsku, kościół pw. Zwiastowania NMP z XII/XIII/XVI/XIX wieku, wraz z plastycznym i architektonicznym wyposażeniem wnętrza i otoczeniem w promieniu 100 m, oraz klasztor z XV/XVII wieku wraz z wyposażeniem wnętrza” (zespół ten został następnie przepisany do rejestru zabytków województwa mazowieckiego pod nr rejestru 352 w dniu 31 sierpnia 2008 roku).

Decyzją Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków z dnia 16 stycznia 2009 roku do rejestru zabytków wpisano układ urbanistyczny, a dekadę później, 21 stycznia 2019 roku, status

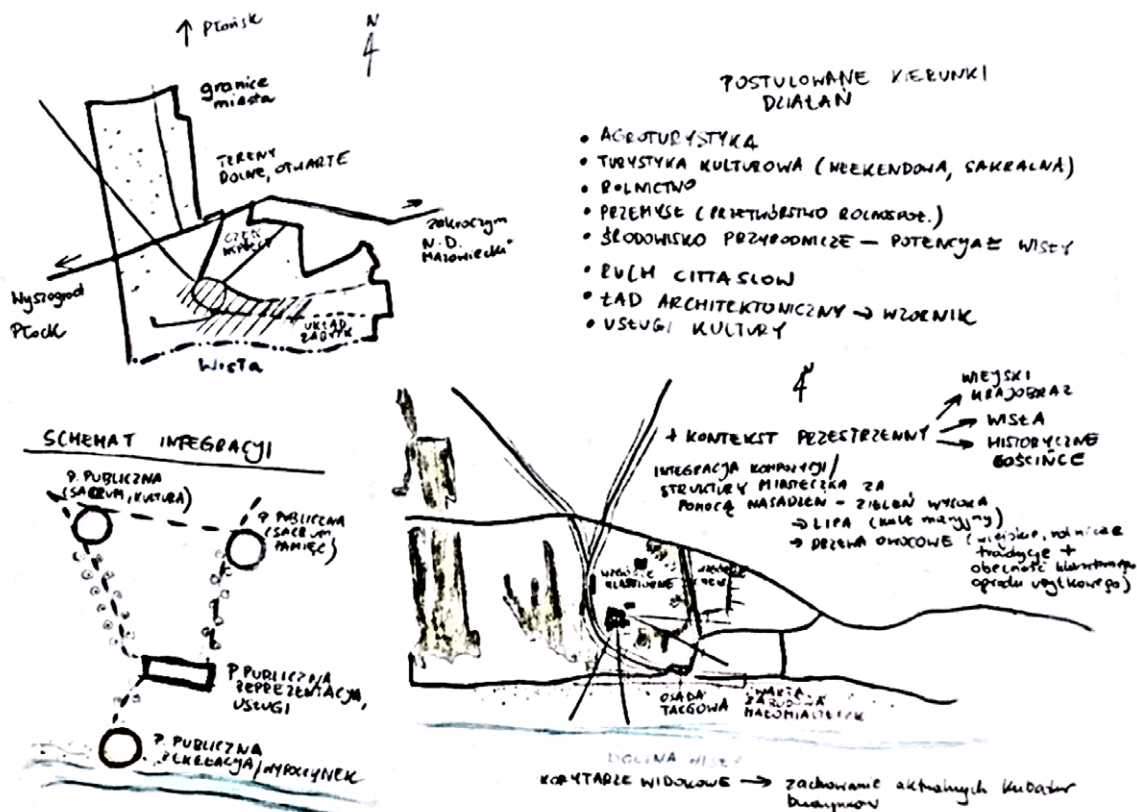
conditions and directions for spatial development of the Municipality of Czerwińsk on the Vistula River constitutes the legal basis for the municipality's planning studies, in accordance with Article 18, Paragraph 2, Point 2a of the 2003 Law on Planning and Spatial Development. Entries relating to the resources of Czerwińsk on the Vistula River can be found in the 2018 Mazowieckie Voivodeship Spatial Development Plan (PZPW). For example, in terms of preserving the continuity of cultural heritage and protecting cultural landscapes, the PZPW indicates Czerwińsk as the centre of cultural identity of the region and as the most valuable cultural landscape of national importance. The town is also identified as an area with great potential for the development of religious-pilgrimage tourism associated with places of worship.

In the context of monument preservation, it is necessary to note the entry in the register of historical monuments of 9 June 1958, made by the heritage protection officer of the Ciechanów Voivodeship, according to which and under the number of 139 “the sacred complex, the former Canons Regular Abbey in Czerwińsk, the Church of The Annunciation to the Blessed Virgin Mary from the 12th/13th/16th/19th century, along with the artistic and architectural furnishings of the interior and surroundings within a radius of 100 m, and the monastery from the 15th/17th century with interior fittings” (this complex was then entered into the register of historical monuments of the Mazowieckie Voivodeship under register no. 352 on 31 August 2008).

By the decision of the Mazowieckie Voivodeship Heritage Protection Officer on 16 January 2009, the urban layout was entered in the register of historical monuments, and a decade later, on 21 January 2019, Kościuszkowski Mound was given the status of a monument (register number A-1483). Mention should also be made of the efforts made by the Salesian Society, which currently administers the sacral complex, to have it declared a Monument of History. In February

12. Szkic autorski ukazujący schematy i zapis wartości oraz kierunków rozwoju. Opr. A. Długozima

12. The author's sketch showing patterns and a record of values and directions of progress. Developed by A. Długozima

12

zabytku (nr rejestru A-1483) otrzymał kopiec Kościuszki. Należy wspomnieć też o wysiłkach podejmowanych przez Towarzystwo Salezjańskie, które aktualnie zarządza zespołem sakralnym, o uznanie tego kompleksu za Pomnik Historii. W lutym 2010 roku w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie rozpoczęto prace nad przygotowaniem wniosku. W marcu 2019 roku parafia rzymskokatolicka Bazyliki Zwiastowania N.M.P. złożyła wniosek o uznanie Czerwińska za Pomnik Historii obejmujący opactwo romańskie. Na mocy Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 19 kwietnia 2021 r. klasztor w Czerwińsku nad Wisłą uzyskał prestiżowy tytuł Pomnika Historii.

Miasteczko ma opracowany, niestety nieaktualny już ze względu na przyjętą perspektywę czasową, Lokalny Program Rewitalizacji (LPR) na lata 2016-2020. Dokument ten stanowi postawę do ubiegania się o wsparcie ze środków unijnych. Zawarte w dokumencie projekty są przedmiotem wniosków o dofinansowanie z funduszy europejskich. Obszarem wskazanym do rewitalizacji jest m.in. zabytkowy zespół przestrzenny wraz z otoczeniem (sołectwo Czerwińsk nad Wisłą). Postulowane działania obejmują m.in. poprawę estetyki zabytkowego układu urbanistycznego, zagospodarowanie zabytkowego nabrzeża.

2010, the National Centre for Research and Documentation of Monuments in Warsaw began work on preparing the application. In March 2019, the Roman Catholic parish of the Basilica of the Annunciation to the Blessed Virgin Mary applied for recognition of Czerwińsk as a Monument of History including the Romanesque abbey. By virtue of the Decree of the President of the Republic of Poland of 19 April 2021, the monastery in Czerwińsk on the Vistula River was awarded the prestigious title of the Monument of History.

The town has the Local Revitalisation Programme (LRP) for 2016-2020, which is unfortunately outdated due to the adopted time perspective. This document forms the basis for applying for support from EU funds. The projects presented in the document are the subject of applications for co-financing from European funds. The area to be revitalised includes, among others, the historic spatial complex with its surroundings (the village administration of Czerwińsk on the Vistula River). The postulated actions include, among others, improvement of the aesthetics of the historical urban layout, development of the historical waterfront.

It is also worth mentioning that on 24 November 2021, the Town Council of Czerwińsk on the Vistula

Tabela 1. Identyfikacja i ocena potencjału miasta Czerwińsk nad Wisłą

Potencjał	Zakres z uwzględnieniem wartości przestrzennych	Cechy zidentyfikowane w Czerwińsku nad Wisłą	Ocena
Przestrzenny	Struktura przestrzenna miasta, kompozycja, ład, kod architektoniczno-urbanistyczny. Wartości estetyczne, artystyczne, poznawcze.	Główna oś układu to droga biegnąca przez całą miejscowość, równoległe do Wisły. Skryształizowana struktura przestrzenna z rynkiem (plac Batorego). Niska zabudowa mieszkalna, jednorodzinna, sytuowana w otoczeniu ogrodowym, harmonijnie skomponowana z panującym w sylwecie miasta zespołem klasztornym. Zabudowa drewniana, sytuowana kalenicowo w stosunku do ulic.	+
Planistyczny	Miejskie dokumenty planistyczne, uchwalone mpzp/pokrycie planistyczne.	Brak mpzp.	-
Publiczny	Integracja działań instytucjonalnych i społecznych; PPP,	Brak projektów społecznych i inwestycyjnych.	-
Ekologiczny	Obszary cenne przyrodniczo, stymulowanie działań na rzecz ochrony i odnowy zasobów środowiska przyrodniczego. Wartości przyrodnicze, krajobrazowe.	Nadwiślański Obszar Chronionego Krajobrazu. Obszar Natura 2000. Położenie w dolinie Wisły. Tereny zieleni, otwarte (bioróżnorodność).	+
Ekonomiczny	Działania na rzecz wyrównywania różnic w jakości życia mieszkańców; promocja, pobudzanie rozwoju gospodarczego, aktywizacja. Wartości energetyczne, użytkowe.	Plantacje truskawek, tzw. miękkich owoców.	-
Kulturowy	Odnowa, ochrona dziedzictwa kulturowego, działania konserwatorskie, rewitalizacja. Wartości zabytkowe, historyczne, poznawcze.	LPR Bogaty zasób zabytkowy: opactwo romańskie, układ urbanistyczny.	+/-
Społeczny	Dostęp do wiedzy, edukacja, inicjatywy oddolne, działalność podmiotów NGO. Wartości społeczne.	Aktywność Stowarzyszenia Nasz Czerwińsk nad Wisłą i Towarzystwa Salezjańskiego.	+/-

Opracowanie własne, gdzie „+” oznacza występowanie, „-” niewystępowanie, „+/-” pojawianie się danych elementów. Nazwy dla poszczególnych zakresów potencjałów za: Kowalczyk, 2008.

Warto także nadmienić, że w dniu 24 listopada 2021 roku została podjęta uchwała nr 201/XXIV/2021 Rady Miejskiej w Czerwińsku nad Wisłą w sprawie uchwalenia „Programu Współpracy Miasta i Gminy Czerwińsk nad Wisłą z organizacjami pozarządowymi oraz innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego wymienionymi w art. 3 ust. 3 ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie na rok 2022”. Głównym celem tego programu jest pobudzenie aktywności społecznej w środowisku lokalnym, budowanie partnerstwa pomiędzy administracją publiczną a organizacjami pozarządowymi oraz wspieranie tych organizacji w realizacji ważnych celów społecznych.

River adopted Resolution No. 201/XXIV/2021 regarding the acceptance of the “Programme of cooperation of the Town and Municipality of Czerwińsk on the Vistula River with non-governmental organisations and other entities engaged in public benefit activity listed in Article 3 Paragraph 3 of the Law on Public Benefit Activity and Volunteering for the year 2022”. The main objective of this programme is to stimulate social activity in the local environment, to build partnership between public administration and non-governmental organisations and to support these organisations in achieving important social goals. Among the priority public tasks in the scope of the town’s and municipality’s cooperation with the

Table 1. Identification and assessment of the potential of Czerwińsk on the Vistula River

Potential	Scope including spatial values	Features identified in Czerwińsk on the Vistula River	Assessment
Spatial	The town's spatial structure, composition, order, architectural-urban code. Aesthetic, artistic and cognitive values.	The main axis of the layout includes the road running through the entire town, parallel to the Vistula River. Crystallised spatial structure with the market square (Batorego Square). Low-rise, single-family residential buildings set in garden surroundings, harmoniously composed with the prevailing monastery complex in the town's silhouette. Timber-framed buildings with their ridges to the streets.	+
Planning	Municipal planning documents, the enacted local spatial development plan/planning coverage.	Lack of a local spatial development plan	-
Public	Integration of institutional and social activities; PPP,	Lack of social and investment projects.	-
Ecological	Environmentally valuable areas, stimulating activities for the protection and restoration of natural environment resources. Natural, landscape values.	The Vistula Protected Landscape Area. Natura 2000 Site. Location in the Vistula valley. Green areas, open (biodiversity).	+
Economic	Measures to level differences in the quality of life of inhabitants; promotion, stimulation of economic development, activation. Energy, utility values,	Plantations of strawberries, the so-called soft fruits.	-
Cultural	Renewal, protection of cultural heritage, conservation measures, revitalisation. Monument, historical, cognitive values.	LPR Rich historical heritage: the Romanesque abbey, urban layout.	+/-
Social	Access to knowledge, education, grassroots initiatives, NGO activities Social values.	The activities of the Our Czerwińsk on the Vistula Association (Stowarzyszenie Nasz Czerwińsk nad Wisłą) and the Salesian Society.	+/-

Own elaboration, where “+” means occurrence, “-” non-occurrence, “+/-” appearance of given elements. Terms for the different scopes of potentials after: Kowalczyk, 2008.

Do priorytetowych zadań publicznych w zakresie współpracy miasta i gminy ze wspomnianymi organizacjami Rada Miejska zaliczyła na rok 2022 m.in.: podtrzymywanie i upowszechnianie tradycji narodowej, pielęgnowanie polskości, rozwój świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej oraz ochronę dóbr kultury i dziedzictwa narodowego.

**Potencjał Czerwińska nad Wisłą.
Scenariusze rozwoju miasteczka**

Gospodarowanie przestrzenią to zapis wartości wyznawanych i kultywowanych przez zamieszkujących ją ludzi. Aby opracować scenariusze, koncepcje rozwoju miasteczka, niezbędna jest identyfikacja

aforementioned organisations, for the year 2022, the Town Council has included the following: maintaining and disseminating national tradition, cultivating Polishness, developing national, civic and cultural awareness as well as protecting cultural goods and national heritage.

**The potential of Czerwińsk
on the Vistula River. Scenarios for
the development of the town**

The management of space is a record of the values professed and cultivated by the people who live there. To develop scenarios, concepts for the town development, it is necessary to identify spatial values. The culture

wartości przestrzennych. Kultura projektowania i planowania przestrzeni zasadza się na umiejętnym odczytywaniu i wydobywaniu znaczeń miasta. Wartości danego terenu to cechy stanowiące o jego potencjale. Przy opracowywaniu scenariuszy rozwoju założono, że aby zachować tożsamość miasteczka, trzeba zachować i odsłonić jego ukryte piękno, a przede wszystkim nie należy niszczyć lokalnych wartości przestrzennych, zachowując autentyczność miejsca⁸.

W Czerwińsku nad Wisłą potencjał nie jest wykorzystany (Tab. 1). Zachowane zabytki, sławne osoby w dziejach historii wywodzące się z tego terenu, układ urbanistyczny, korzystny podział funkcjonalny miasteczka, walory ekologiczne, spójny kod architektoniczny, emanowanie atmosferą średniowiecznego ośrodka, lokalna tożsamość, współczesne znaczenie rolnicze (zagłębie truskawek) predysponują Czerwińsk do pełnienia roli istotnego ośrodka kulturalno-turystycznego. Niemniej, brak umiejętnego wykorzystania istniejącej zabudowy oraz funkcjonalnego dostosowania obiektów historycznych skutkuje postępującą degradacją miejscowej substancji. Ze względu na kontekst i lokalne zasoby Czerwińska scenariusze rozwoju powinny uwzględniać w sposób zintegrowany/synchroniczny potencjał miasta: przestrzenny, kulturowy, ekologiczny i społeczny.

Czerwińsk ma **potencjał przestrzenny**, który wynika ze struktury funkcjonalno-przestrzennej miasteczka, kompozycji i spójnego kodu architektoniczno-urbanistycznego. Gospodarka Czerwińska opiera się na tradycjach rolniczych i uprawach truskawki. Zakłady przetwórstwa z nimi związane mogłyby stanowić stabilny element lokalnego rynku pracy. Zachowany zabytkowy układ urbanistyczny oraz górujące nad miasteczkiem założenie klasztorne stanowią niewątpliwą wartość kulturową Czerwińska. Mimo że to nadwiślańskie miasteczko jest ośrodkiem o szczególnym znaczeniu dla kultury narodowej i Mazowsza, co zostało podkreślone w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego, lokalny potencjał nie jest wykorzystywany w rozwoju miasta. Niewątpliwie to właśnie **potencjał kulturowy** odegra najważniejszą rolę w rozwoju Czerwińska. Dobry stan środowiska przyrodniczego, cenne tereny w obrębie doliny Wisły, niewielka skala miasta oraz jego wiejsko-rolniczy charakter sprawiają, że istotną rolę w rozwoju miasta odgrywa **potencjał**

of design and space planning is based on the skilful reading and extraction of meanings of the town. The values of a site are the qualities that make up its potential. The development scenarios assumed that in order to preserve the identity of the town, its hidden beauty must be preserved and revealed, and above all, local spatial values should not be destroyed – with the preservation of authenticity of the place.⁸

In Czerwińsk on the Vistula River, the potential is not used (Tab. 1). The preserved historical monuments, famous people in history originating from this area, urban layout, favorable functional division of the town, ecological values, coherent architectural code, emanation of the atmosphere of a medieval centre, local identity, contemporary agricultural importance (the strawberry region) predispose Czerwińsk to function as an important cultural and tourist centre. However, the lack of skilful utilisation of the existing buildings and functional adaptation of the historical buildings results in progressive degradation of the local substance. Due to the context and local resources of Czerwińsk, the development scenarios should take into account, in an integrated/synchronous way, the town's potential: spatial, cultural, environmental and social.

Czerwińsk has a **spatial potential** which results from the functional and spatial structure of the town, its composition and the coherent architectural and urban code. The economy of Czerwińsk is based on agricultural traditions and strawberry cultivation. The associated processing plants could form a stable element of the local labour market. The preserved historical urban layout and the monastery complex towering over the town constitute an undoubted cultural value of Czerwińsk. Despite the fact that this town on the Vistula River is of particular importance for the national culture and Mazovia, which was emphasised in the Spatial Development Plan of the Mazowieckie Voivodeship, the local potential is not used in its development. Undoubtedly, it is the **cultural potential** that will play the most important role in the development of Czerwińsk. The good condition of the natural environment, the valuable areas within the Vistula valley, the small scale of the town and its rural-agricultural character mean that the **ecological potential** plays an important role in the town's development. This asset could be translated

ekologiczny. Można to przełożyć na rozwój rolnictwa ekologicznego, a także wykorzystanie potencjału przyrodniczego dla potrzeb turystyki i rekreacji (ważne byłoby opracowanie planów zagospodarowania brzegów Wisły – z poszanowaniem wartości tego obszaru). Winorośl może stanowić potencjalny kierunek rozwoju rolnictwa ekologicznego. Dobre nasłonecznienie skarpy czerwńskiego klasztoru stwarza warunki do tego typu upraw i produkcji win na małą skalę.

Niewątpliwie istotne znaczenie dla rozwoju miasta mają inicjatywy oddolne (**potencjał społeczny**), lokalny patriotyzm – np. działania podejmowane przez Stowarzyszenie Nasz Czerwińsk nad Wisłą czy też zaangażowanie i aktywność braci z Towarzystwa Salezjańskiego. Współpraca władz miasta z podmiotami *pro publico bono*, inwestorami zewnętrznymi, nawiązywanie partnerstw publiczno-prywatnych może zaowocować licznymi programami społecznymi, głównie edukacyjnymi, skierowanymi do lokalnej społeczności. Takie działania stwarzają dogodniejsze warunki rozwoju, gdyż wpływają na wykwalifikowanie kadr i podniesienie poziomu życia w miasteczku. W kontekście miast historycznych – a do takich zalicza się Czerwińsk – z bardzo wyrazistym *genius loci* i czytelnie zdefiniowaną tożsamością, niezwykle istotne jest zbalansowanie działań, wykazanie się empatią, wrażliwością na okoliczny krajobraz i wartości miejsca, aby uniknąć działań degradujących miasteczko. Na kanwie coraz większej popularności ruchu Cittaslow, zapisów Karty Lipskiej czy też Karty UNESCO zauważyć można odchodzenie od koncepcji postępu jako rzekomego remedium na wszelkie potrzeby ludzkości. Jak zauważa Janusz Bogdanowski: „Dramaty zawarte w niszczycielskiej warstwie postępu techniki, problemach środowiska, potrzebach pozafizycznych człowieka, przywołały na powrót wartości zawarte w kulturze i ogółem spuściznie przeszłości”⁹⁹. Optymalnym, zrównoważonym rozwiązaniem jest koncepcja szanująca pomniki przeszłości jako nieoceniona inspiracja postępu rozwijanego drogą kontynuowania tradycji. To koncepcja współistnienia tkanki historycznej i współczesnej, środowiska zabudowanego i przyrodniczego, miasteczka i otaczającego je krajobrazu. Taka koncepcja, nie negując ani przeszłości, ani potrzeb teraźniejszości, wzbogaca ponadpodstawową sferę życia. Całkowicie włącza w nią tak niezbędne poczucie tożsamości, które wynika

into the development of organic farming, as well as the use of the natural potential for tourism and recreation (it would be important to elaborate plans for the development of the Vistula banks – while respecting the value of the area). Vines can be a potential direction for organic farming. The good insolation of the slope of the monastery in Czerwińsk creates the conditions for this type of cultivation and small-scale wine production.

Furthermore, the grassroots initiatives (**social potential**), local patriotism are important for the town development – e.g. the actions taken by the Our Czerwińsk on the Vistula Association or the commitment and activity of the Salesian Society brothers. Cooperation of the town authorities with *pro publico bono* entities, external investors, establishing public-private partnerships may result in numerous social programmes, mainly educational, addressed to the local community. Such measures create more favourable conditions for development, as they influence the qualification of personnel and raise the standard of living in the town. In the context of historic towns – and Czerwińsk is one of them – with a very clear *genius loci* and clearly defined identity, it is extremely important to balance the activities, to show empathy, sensitivity for the surrounding landscape and the values of the place in order to avoid degrading the town. Against the background of the growing popularity of the Cittaslow movement, the Leipzig Charter or the UNESCO Charter, one can notice a departure from the concept of progress as an alleged remedy for all human needs. As Janusz Bogdanowski notes: “The dramas contained in the destructive layer of technological progress, environmental problems, and man’s non-physical needs, have brought back the values contained in the culture and – altogether – in the legacy of the past.”⁹⁹ An optimal, sustainable solution includes a concept that respects the monuments of the past as an invaluable inspiration for progress developed by continuing tradition. It is a concept of the coexistence of the historical and contemporary fabric, of the built and natural environment, of the town and its surrounding landscape. Such a conception, without denying either the past or the needs of the present, enriches the higher sphere of life. It incorporates the much-needed sense of identity that comes from respect for

z szacunku dla dziedzictwa historycznego i żywej tradycji. Nie można dopuścić, aby przyspieszony rozwój doprowadził do zniszczenia – w skali miasta – wartości krajobrazowych i zabytkowych Czerwińska.

Tradycja, walory kulturowe i krajobrazowe sprawiają, że omawiany zespół urbanistyczno-przyrodniczy ma charakter „małej ojczyzny”, duchowej stolicy. Zachowana zabudowa historyczna, wpisana malowniczo w obszar skarpy, tworzy charakterystyczny dla miejscowości klimat, jednak jej dalsze przetrwanie wymaga zaplanowanych i zintegrowanych działań, podjętych wspólnie przez właścicieli i lokalny samorząd.

Skutecznym narzędziem do realizacji nakreślonych powyżej scenariuszy powinien być dostosowany do lokalnych uwarunkowań miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, w którym znalazłoby zastosowanie zasady ochrony dziedzictwa kulturowego oraz ekorozwoju. Plan ten powinien uwzględniać: 1) ustalenia konserwatorskie z wyodrębnieniem obszaru średniowiecznego miasteczka ze wzgórzem klasztornym i osadą targową; 2) uwarunkowania ochrony środowiska i położenia miasteczka na obszarze krajobrazu chronionego; 3) aktualne możliwości rozwoju Czerwińska (zidentyfikowany potencjał rozwoju i potrzeby lokalnej społeczności). Podstawowa struktura urbanistyczna miasta została zdefiniowana i ukształtowana historycznie. Nie należałoby jej zmieniać. Działania planistyczne powinny być prowadzone w skali ogólnej, dotyczącej całego zespołu i ukierunkowanej na określenie generalnych założeń oraz idei rozwoju, a także w skali szczegółowej zorientowanej na identyfikację stref fizjonomicznych i wnętrz o jednorodnym charakterze. Powinny też zostać sprecyzowane ustalenia dotyczące sposobu zagospodarowania terenu z uwzględnieniem specyfiki i charakteru każdego miejsca.

Czerwińsk można uznać za przykładowy, wręcz symboliczny, zaniedbany krajobraz kulturowy pełen nie do końca rozpoznanych i docenianych wartości, dzięki którym miasto ma szansę stać się atrakcyjnym miejscem zamieszkania i turystyki. Oczekuje jednak na mądre i gospodarne działania władz; na dostrzeżenie i wydobywanie jego piękna – zwłaszcza dla życiodajnej funkcji turystycznej, dającej zatrudnienie miejscowej ludności. ■

historical heritage and living tradition. Accelerated development must not be allowed to destroy – on a town scale – the landscape and historic values of Czerwińsk.

The tradition, cultural and landscape values make this urban-natural complex a “little homeland”, a spiritual capital. The preserved historical buildings, picturesquely inscribed in the escarpment area, create a characteristic climate of the town, but their further survival requires planned and integrated actions, undertaken jointly by the owners and the local government.

An effective tool for implementing the scenarios outlined above should include a local spatial development plan adapted to local conditions, which would apply the principles of cultural heritage protection and eco-development. This plan should take into account: 1) conservation arrangements with the separation of the area of the medieval town with the monastery hill and market settlement; 2) the conditions of environmental protection and the town location in the protected landscape area; 3) the current development possibilities of Czerwińsk (identified development potential and needs of the local community). The basic urban structure of the town has been defined and shaped historically. It should not be changed. Planning activities should be carried out on a general scale, concerning the whole complex and aimed at defining general assumptions and development ideas, as well as on a specific scale aimed at identifying physiognomic zones and interiors of homogeneous character. The land use arrangements should also be clarified, taking into account the specificity and character of each site.

Czerwińsk can be considered as an exemplary, even symbolic, neglected cultural landscape full of not completely recognised and appreciated values, thanks to which the town has a chance to become an attractive place for living and tourism. However, it is waiting for wise and economical actions of the authorities; for noticing and bringing out its beauty – especially for the life-giving function of tourism, providing employment for the local people. ■

Dr inż. Ewa Kosiacka-Beck, adiunkt w Katedrze Sztuki Krajobrazu na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska SGGW w Warszawie. Członek Zarządu Stowarzyszenia Genius Loci, zaangażowanego w kształtowanie ładu przestrzennego. Inspektor Nadzoru Terenów Zieleni (w ramach stowarzyszenia SITO NOT). Doświadczenie naukowe i zawodowe zdobywała w Anglii, w warszawskich pracowniach i Dziale Zieleni Miejskiej w Warszawie. Zajmuje się zagadnieniami projektowania krajobrazu, dotykającymi formy, funkcji i znaczenia, jak również projektowaniem oraz kształtowaniem w krajobrazie historycznym. Autorka licznych publikacji naukowych na temat przestrzeni utraconych, terapeutycznych, symboliczno-sakralnych. Opublikowała m.in. książkę *Angielskie ogrody krajobrazowe XVIII wieku i ich recepcja w Polsce*. Autorka wielu analiz i ekspertyz związanych z funkcjonowaniem terenów zieleni oraz projektów zagospodarowania założenia ogrodowych, terenów zieleni osiedlowej, obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych, zieleni o charakterze terapeutycznym. Zajmuje się też problematyką krajobrazu historycznego. Współautorka opracowania „Inwentaryzacja, analiza zasobów założenia klasztorowego oraz miasta Czerwińsk nad Wisłą, prace badawcze, projektowe ukierunkowane na wypracowanie założeń do ochrony, rozwoju krajobrazu kulturowego z poszanowaniem dla zabytkowego zasobu i otoczenia krajobrazowego, popularyzacja Czerwińska nad Wisłą”.

Dr hab. inż. arch. Jeremi T. Królikowski, profesor nadzwyczajny w Katedrze Rewitalizacji i Architektury, Katedrze Sztuki Krajobrazu na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska SGGW w Warszawie. Artysta, malarz, rysownik, architekt, historyk, krytyk sztuki i architektury, publicysta, autor cykli malarskich i rysunkowych. Redaktor naczelny czasopisma „Arche”, poświęconego *genius loci* i kulturze przestrzeni. Od kilkudziesięciu lat prowadzi badania fenomenologiczne nad krajobrazem, jego wartościami przestrzennymi i nad zakodowaną w nich informacją, wykorzystując czynnik aleatoryzmu. W swoich pracach wnikliwie analizuje krajobraz naturalny i miejski. Za pomocą formy w postaci obrazu odkrywa i przedstawia ducha miejsc. Tworzy znaki czasu i przestrzeni.

Dr inż. Anna Długozima, adiunkt w Katedrze Sztuki Krajobrazu na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska SGGW w Warszawie. Autorka książki *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych, na przykładzie cmentarzy bieszczadzskich, warmińskich i warszawskich*. Laureatka konkursu Forum Akademickiego „Skomplikowane i proste. Młodzi uczeni o swoich badaniach”. Członek Głównej Komisji Konserwatorskiej przy Generalnym Konserwatorze Zabytków w kadencji 2017-2021. Współpracuje z Narodowym Instytutem Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika”. Autorka międzynarodowych i krajowych projektów badawczych poświęconych ochronie dziedzictwa kulturowego, np. projektu inwentaryzacji i rewitalizacji cmentarza Rossa w Wilnie. Konsultantka i koordynatorka szkoleń dotyczących projektowania cmentarzy, założeń kolumbariowych, miejsc pamięci. Współautorka opracowań planistycznych, m.in. studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Jasła oraz Kazimierza Dolnego, a także gminnych programów opieki nad zabytkami i projektu cmentarza komunalnego dla Gniezna 2018-2019. Współautorka opracowania „Inwentaryzacja, analiza zasobów założenia klasztorowego oraz miasta Czerwińsk nad Wisłą, prace badawcze, projektowe ukierunkowane na wypracowanie założeń do ochrony,

Ewa Kosiacka-Beck, PhD Eng., assistant professor at the Department of Landscape Art at the Faculty of Civil and Environmental Engineering of the Warsaw University of Life Sciences. Member of the Management Board of the Genius Loci Association involved in the shaping of space order. Inspector of the Supervision of Greenery Areas (within the SITO NOT association). She gained scientific and professional experience in England, Warsaw studios and within the Department of Municipal Greenery in Warsaw. She deals with landscape designing issues which concern the form, function and meaning, as well as designing and shaping in the historical landscape. Author of many scientific publications on lost, therapeutic and symbolic-sacred spaces. She published, among others, the book *Angielskie ogrody krajobrazowe XVIII wieku i ich recepcja w Polsce*. Author of many analyses and expert evaluations connected with the functioning of greenery areas and the projects of the development of garden structures, housing estate greenery, recreational and holiday objects, therapeutic greenery. She also deals with historical landscape issues. Co-author of the study “The inventory, analysis of the resources of the monastery complex and town of Czerwińsk on the Vistula River, research and design work focused on the formulation of assumptions for the protection, development of the cultural landscape with respect for the historical resource and landscape surroundings, popularisation of Czerwińsk on the Vistula River”.

Jeremi T. Królikowski, PhD habilitated, Eng. Arch., associate professor at the Department of Revitalisation and Architecture, the Department of Landscape Art at the Faculty of Civil and Environmental Engineering of the Warsaw University of Life Sciences. Artist, painter, drafter, architect, historian, art and architecture critic, publicist, author of painting and drawing cycles. Chief editor of the journal “Arche” devoted to *genius loci* and the culture of space. For several dozen years, he has been doing phenomenological research work on landscape, its space values and information encoded in them, using the factor of aleatorism. In his works, he profoundly analyses natural and urban landscape. Using the form of the image, he discovers and presents the spirit of places. He creates the signs of time and space.

Anna Długozima, PhD Eng., assistant professor at the Department of Landscape Art at the Faculty of Civil and Environmental Engineering of the Warsaw University of Life Sciences. Author of the book *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych, na przykładzie cmentarzy bieszczadzskich, warmińskich i warszawskich*. Laureate of the competition of the Academic Forum “Complex and Simple. Young Scientist about Their Research”. Member of the Main Conservation Committee at the General Heritage Protection Officer during the term of 2017-2021. She cooperates with the National Institute of Polish Cultural Heritage Abroad “Polonika”. Author of international and domestic research projects focused on the protection of cultural heritage, e.g. the project of inventory and revalorisation of the cemetery Rossa in Vilnius. Consultant and coordinator of training on designing of cemeteries, columbarium structures, memorial places. Co-author of the planning elaborations, e.g. the studies of conditions and directions of landscape development in Jasło and Kazimierz Dolny, as well as the commune programmes of monument protection and the project of the commune cemetery in Gniezno (2018-2019). Co-author of the study “The inventory, analysis of the resources of the monastery

rozwoju krajobrazu kulturowego z poszanowaniem dla zabytkowego zasobu i otoczenia krajobrazowego, popularyzacja Czerwińska nad Wisłą”.

Dr inż. Ewa Anna Rykała, niezależny naukowiec, projektantka zagospodarowania terenów zieleni, związana z Katedrą Sztuki Krajobrazu na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska SGGW w Warszawie. Prowadzi badania nad wzorcami przestrzennymi w krajobrazie miast historycznych i fenomenem *genius loci*. Członek Zarządu Stowarzyszenia Genius Loci, zaangażowanego w kształtowanie ładu przestrzennego, oraz Akademii Sztuki Architektury Krajobrazu (ASAK). Współautorka artykułów naukowych, a także podręczników i poradników wydawanych przez SGGW. Brała udział w międzynarodowych programach naukowych PKN ICOMOS dotyczących ochrony i rewitalizacji miast historycznych. Stypendystka programu naukowego CEEPUS. Uczestniczka wielu konferencji naukowych w kraju i za granicą. Brała udział w przygotowaniu projektu i dokumentacji „Opracowanie programu użytkowego i koncepcji funkcjonalno-przestrzennej centrum Kazimierza Dolnego, ze szczególnym uwzględnieniem Małego Rynku” (2017). Współautorka opracowania „Inwentaryzacja, analiza zasobów założenia klasztorowego oraz miasta Czerwińsk nad Wisłą, prace badawcze, projektowe ukierunkowane na wypracowanie założeń do ochrony, rozwoju krajobrazu kulturowego z poszanowaniem dla zabytkowego zasobu i otoczenia krajobrazowego, popularyzacja Czerwińska nad Wisłą”.

Dr inż. Dorota Sikora, architekt krajobrazu, adiunkt w Katedrze Sztuki Krajobrazu na Wydziale Budownictwa i Inżynierii Środowiska SGGW w Warszawie. Pracownik Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Dwukrotna stypendystka Uniwersytetu Harvarda i stypendystka ICOMOS na Uniwersytecie w Yorku. Autorka i współautorka kilkunastu opracowań studialnych oraz projektowych dla zabytkowych terenów zieleni i krajobrazu kulturowego, w tym dla Ogrodu Branickich w Białymstoku, Ogrodu Wilanowskiego i jego kontekstu krajobrazowego, Parku Oliwskiego, ogrodu w Podhorcach na Ukrainie, ogrodu przy muzeum Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu. Autorka wielu publikacji z zakresu badań, ochrony i konserwacji zabytkowych założeń ogrodowych oraz krajobrazu kulturowego. Rzecznik Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w dziedzinach: parki, ogrody i cmentarze (2013-2020) oraz krajobraz kulturowy (2016-2020). Od 2021 roku członkini Rady Ochrony Zabytków, Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS i Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków.

complex and town of Czerwińsk on the Vistula River, research and design work focused on the formulation of assumptions for the protection, development of the cultural landscape with respect for the historical resource and landscape surroundings, popularisation of Czerwińsk on the Vistula River”.

Ewa Anna Rykała, PhD Eng., independent scientist, designer of the development of greenery areas, cooperating with the Department of Landscape Art at the Faculty of Civil and Environmental Engineering of the Warsaw University of Life Sciences. She conducts research on space patterns in the landscape of historical cities and on the *genius loci* phenomenon. Member of the Management Board of the Genius Loci Association, involved in the shaping of space order, and the Academy of Art of Landscape Architecture (ASAK). Co-author of scientific articles as well as textbooks and handbooks published by the Warsaw University of Life Sciences. She participated in international scientific programmes of the Polish National Committee of ICOMOS, concerning protection and revitalisation of historical cities. Scholarship holder within the scientific programme CEEPUS. Participant of many scientific conferences in Poland and abroad. She was involved in preparation of the project and documentation “Development of the utility programme as well as functional and spatial conception of the centre of Kazimierz Dolny, with particular emphasis on the Small Market Square” (2017). Co-author of the study “The inventory, analysis of the resources of the monastery complex and town of Czerwińsk on the Vistula River, research and design work focused on the formulation of assumptions for the protection, development of the cultural landscape with respect for the historical resource and landscape surroundings, popularisation of Czerwińsk on the Vistula River”.

Dorota Sikora, PhD Eng., landscape architect, assistant professor at the Department of Landscape Art at the Faculty of Civil and Environmental Engineering of the Warsaw University of Life Sciences. Staff member of the National Institute of Cultural Heritage. Two-time scholarship holder at Harvard University and scholarship holder of ICOMOS at the University of York. Author and co-author of several dozen studies and projects concerning the historical greenery areas and cultural landscape, e.g. the Garden of Branicki in Białystok, Wilanów Garden and its landscape context, Park of Oliva, garden in Pidhirtsi in Ukraine, garden at the museum of Juliusz Słowacki in Kremets. Author of many publications on the research, protection and conservation of the historical garden structures and cultural landscape. Expert of the Minister of Culture and National Heritage within the fields of parks, gardens and cemeteries (2013-2020) as well as cultural landscape (2016-2020). Since 2021, a member of the Council of Monument Protection, the Polish National Committee of ICOMOS and the Association of Monument Conservators.

Przypisy

1. H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Warszawa 1986.
2. K. Wejchert, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947, s. 23.
3. Narodowy Instytut Dziedzictwa jest inicjatorem ogólnopolskiej kampanii społecznej „Krajobraz mojego miasta”. W ramach tego projektu został zrealizowany film, stanowią-

Endnotes

1. H. Adamczewska-Wejchert, K. Wejchert, *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*, Warszawa 1986.
2. K. Wejchert, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Warszawa 1947, p. 23.
3. The National Institute of Cultural Heritage is the initiator of the nationwide social campaign “Landscape of my town”. As part of this project, a film was produced, serving as an

- cy swoisty instruktaż dla władz, instytucji samorządowych, który prezentuje, jak należy zarządzać przestrzenią miasta i inspirować do prokrajobrazowych działań lokalnych.
- 4 Pogląd ten podzielają autorzy dokumentu pt. „Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, Przestrzeni Publicznej, Architektury”. Dokument ten opracowywany jest w wielu wersjach od kilkunastu lat z inicjatywy Polskiej Rady Architektury i SARP, do czego został zobowiązany przez Unię Europejską rząd RP.
 - 5 A. Długozima, *Rewaloryzacja w polityce przestrzennej małych miast województwa warmińsko-mazurskiego*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2, s. 63-92.
 - 6 E. Przesmycka, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2001.
 - 7 S. Bernat, M. Flaga, *Krajobraz małych miast w województwie lubelskim. Część 1 – problemy kształtowania krajobrazu. Landscape of small towns in Lubelskie province. Part 1 – problems of landscape shaping*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego. Dissertations Of Cultural Landscape Commission” 2020, nr 43 (1), s. 31-50.
 - 8 Ł. Sykała, *Główne wyzwania rozwojowe polskich miast – elementy diagnozy*, [w:] *Raport roboczy grupy eksperckiej kongresu polityki miejskiej ds. Nowej Krajowej Polityki Miejskiej*, red. K. Janas, Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, s. 19-25.
 - 9 S. Bernat, M. Flaga, op. cit., s. 47.
 - 10 E. Przesmycka, *Miasteczko polskie w XXI wieku. Wybrane problemy*, [w:] *Architektura, Miasto, Piękno*, t. 1, red. A. Zachariasz, M. Zieliński., Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2021, s. 300.
 - 11 M. Twardzik, *Wyzwania rozwojowe dla małych miast w Polsce – przegląd wybranych koncepcji*, „Studia Ekonomiczne” 2017, nr 327, s. 65-77.
 - 12 Ibidem.
 - 13 J. Arbury, *From Urban Sprawl to Compact City – an Analysis of Urban Growth Management in Auckland*, Geography and Environment Science, University of Auckland, Auckland 2005; M. Neuman, *The Compact City Fallacy*, „Journal of Planning Education and Research” 2015, t. 25, nr. 1, s. 11-26; M. Stangel, *Kształtowanie współczesnych obszarów miejskich w kontekście zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2013.
 - 14 M. Twardzik, op. cit., s. 67.
 - 15 B. Szulczewska, *Teoria ekosystemu w koncepcjach rozwoju miast*, Rozprawy Naukowe i Monografie, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
 - 16 S. Lehmann, *Green Urbanism: Formulating a Series of Holistic Principles*, „S.A.P.I.E.N.S” 2010, t. 3, nr. 2; M. Twardzik, op. cit., s. 65-77.
 - 17 A. Jaszczak, M. Antolak, *Tożsamość krajobrazu a przestrzeń społeczna*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2015, nr 28, s. 109-117.
 - 18 A. Twardowska-Jania, *Oddolna inicjatywa wprowadzenia Prudnika do sieci miast Cittaslow*, [w:] *Alternatywne modele rozwoju miast. Sieć miast Cittaslow. Monografie*, red. E. Strzelecka, wyd. II rozszerzone, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2017, s. 179.
 - 19 R. Blazy, *Zagadnienia przestrzenne a postulaty i idee ruchu miast Cittaslow*, [w:] *Tendencje w rozwoju gospodarczym i przestrzennym małych miast w Polsce. Trends in economical and spatial development of small towns in Poland*, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016, s. 7-28.
 - instruction for authorities, local government institutions, which presents how to manage urban space and to inspire pro-landscape local actions.
 - 4 This view is shared by the authors of the document entitled: “Polska Polityka Architektoniczna. Polityka jakości krajobrazu, Przestrzeni Publicznej, Architektury” [“Polish Architectural Policy. The Policy of Quality Landscape, Public Space, Architecture”]. This document has been developed in many versions for over a dozen years, on the initiative of the Polish Architects’ Council and SARP, to which the Polish government was obliged by the European Union.
 - 5 A. Długozima, *Rewaloryzacja w polityce przestrzennej małych miast województwa warmińsko-mazurskiego*, „Ochrona Zabytków” 2019, no. 2, pp. 63-92.
 - 6 E. Przesmycka, *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2001.
 - 7 S. Bernat, M. Flaga, *Krajobraz małych miast w województwie lubelskim. Część 1 – problemy kształtowania krajobrazu. Landscape of small towns in Lubelskie province. Part 1 – problems of landscape shaping*, “Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego. Dissertations Of Cultural Landscape Commission” 2020, no. 43 (1), pp. 31-50.
 - 8 Ł. Sykała, *Główne wyzwania rozwojowe polskich miast – elementy diagnozy*, [in:] *Raport roboczy grupy eksperckiej kongresu polityki miejskiej ds. Nowej Krajowej Polityki Miejskiej*, ed. K. Janas, Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, pp. 19-25.
 - 9 S. Bernat, M. Flaga, op. cit., p. 47.
 - 10 E. Przesmycka, *Miasteczko polskie w XXI wieku. Wybrane problemy*, [in:] *Architektura, Miasto, Piękno*, vol. 1, ed. A. Zachariasz, M. Zieliński., Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2021, p. 300.
 - 11 M. Twardzik, *Wyzwania rozwojowe dla małych miast w Polsce – przegląd wybranych koncepcji*, “Studia Ekonomiczne” 2017, no. 327, pp. 65-77.
 - 12 Ibidem.
 - 13 J. Arbury, *From Urban Sprawl to Compact City – an Analysis of Urban Growth Management in Auckland*, Geography and Environment Science, University of Auckland, Auckland 2005; M. Neuman, *The Compact City Fallacy*, “Journal of Planning Education and Research” 2015, vol. 25, no. 1, pp. 11-26; M. Stangel, *Kształtowanie współczesnych obszarów miejskich w kontekście zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2013.
 - 14 M. Twardzik, op. cit., p. 67.
 - 15 B. Szulczewska, *Teoria ekosystemu w koncepcjach rozwoju miast*, Rozprawy Naukowe i Monografie, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
 - 16 S. Lehmann, *Green Urbanism: Formulating a Series of Holistic Principles*, “S.A.P.I.E.N.S” 2010, vol. 3, no. 2; M. Twardzik, op. cit., pp. 65-77.
 - 17 A. Jaszczak, M. Antolak, *Tożsamość krajobrazu a przestrzeń społeczna*, “Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2015, no. 28, pp. 109-117.
 - 18 A. Twardowska-Jania, *Oddolna inicjatywa wprowadzenia Prudnika do sieci miast Cittaslow*, [in:] *Alternatywne modele rozwoju miast. Sieć miast Cittaslow. Monografie*, ed. E. Strzelecka, 2nd extended edition, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2017, p. 179.
 - 19 R. Blazy, *Zagadnienia przestrzenne a postulaty i idee ruchu miast Cittaslow*, [in:] *Tendencje w rozwoju gospodarczym i przestrzennym małych miast w Polsce. Trends in economical and*

- 20 R. Lolo (red.), *Czerwińsk nad Wisłą: historia, rozwój, wyzwania*, Wydawnictwa Salezjańskie, Czerwińsk-Warszawa 2018.
- 21 M. Szulińska, *Rejestr zabytków – problematyka wpisów obszarowych na przykładzie Czerwińska nad Wisłą*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 9, s. 29-34.
- 22 T. Mroczko, *Czerwińsk romański*, Wydawnictwo Auriga, Warszawa 1972.
- 23 J. Nowiński, *400 lat obecności cudownego obrazu Matki Bożej Pocieszenia (Matki Bożej Czerwińskiej) na Jasnej Górze w Czerwińsku*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 2013, nr 33, s. 319-338.
- 24 R. Twardziak, *Kościół kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą: zapomniana problematyka romańska na przykładzie mazowieckim – rysy lokalne, wpływy większych ośrodków zachodnich i analogie architektoniczne*, [w:] *Sztuka na Mazowszu*, Warszawa 2019, s. 29-44.
- 25 *Czerwińsk – Grunwald. Dzieje Jasnej Góry Czerwińskiej*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1933.
- 26 W.H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej na teraz w obwodzie i województwie płockim położony*, Druk Zawadzkiego i Węckiego, Warszawa 1823, s. 26-41.
- 27 B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- 28 M. Lubocka-Hoffman, *Doktryna konserwatorska a odbudowa miast*, „Studia Elbląskie” 2008, nr 9, s. 241-249.
- 29 B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- 30 J. Zachwatowicz, *Nowe aspekty teorii konserwacji zabytków*, wybór prac, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. LXVIII, Warszawa 1981.
- 31 M. Lubocka-Hoffman, *Retrowersja Starego Miasta w Elblągu*, [w:] *Odbudowa miast historycznych*, red. M. Lubocka-Hoffmann, Elbląg 1998.
- 32 M. Lubocka-Hoffman, *Doktryna konserwatorska...*, op. cit., s. 241-249.
- 33 J. Nowiński, op. cit., s. 319-338.
- 34 A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1988, s. 30-35.
- 35 J. Nowiński, op. cit., s. 319-338.
- 36 Ibidem.
- 37 W.H. Gawarecki, op. cit.
- 38 Ibidem.
- 39 Ibidem.
- 40 E.G. Wiązowski, *Sanktuarium Matki Bożej Czerwińskiej Pani Mazowsza*, Bałtycka Biblioteka Cyfrowa, 1956, s. 688; <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/publication/33436/edition/38584?language=pl> [dostęp: 9.09.21]
- 41 Więcej na ten temat w publikacji: R. Krzysztofik, M. Dymitrow, *Degraded and restituted towns in Poland. Origins, development, problems. Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg, Gothenburg 2015.
- 42 R. O. Ingarden, *O dziele architektury*, [w:] *Studia z estetyki*, t. II, Warszawa 1972.
- 43 G. Bachelard, *Poetyka przestrzeni: szuflada, kufry i szafy*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1976, nr 67/1, s. 233-243.
- 44 G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, Wydawnictwo Etiuda, seria: „Meandry Kultury”, Warszawa 2020.
- 45 Ch. Norberg-Schulz, *Genius loci. Toward phenomenology of architecture*, London 1980.
- 46 R. O. Ingarden, *O dziele architektury*, [w:] *Studia z estetyki*, t. II, Warszawa 1972.
- spatial development of small towns in Poland*, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016, pp. 7-28.
- 20 R. Lolo (ed.), *Czerwińsk nad Wisłą: historia, rozwój, wyzwania*, Wydawnictwa Salezjańskie, Czerwińsk-Warszawa 2018.
- 21 M. Szulińska, *Rejestr zabytków – problematyka wpisów obszarowych na przykładzie Czerwińska nad Wisłą*, „Kurier Konserwatorski” 2010, no. 9, pp. 29-34.
- 22 T. Mroczko, *Czerwińsk romański*, Wydawnictwo Auriga, Warszawa 1972.
- 23 J. Nowiński, *400 lat obecności cudownego obrazu Matki Bożej Pocieszenia (Matki Bożej Czerwińskiej) na Jasnej Górze w Czerwińsku*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 2013, no. 33, pp. 319-338.
- 24 R. Twardziak, *Kościół kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą: zapomniana problematyka romańska na przykładzie mazowieckim – rysy lokalne, wpływy większych ośrodków zachodnich i analogie architektoniczne*, [in:] *Sztuka na Mazowszu*, Warszawa 2019, pp. 29-44.
- 25 *Czerwińsk – Grunwald. Dzieje Jasnej Góry Czerwińskiej*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1933.
- 26 W.H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej na teraz w obwodzie i województwie płockim położony*, Druk Zawadzkiego i Węckiego, Warszawa 1823, pp. 26-41.
- 27 B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- 28 M. Lubocka-Hoffman, *Doktryna konserwatorska a odbudowa miast*, „Studia Elbląskie” 2008, no. 9, pp. 241-249.
- 29 B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- 30 J. Zachwatowicz, *Nowe aspekty teorii konserwacji zabytków*, selection of works, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, vol. LXVIII, Warszawa 1981.
- 31 M. Lubocka-Hoffman, *Retrowersja Starego Miasta w Elblągu*, [in:] *Odbudowa miast historycznych*, ed. M. Lubocka-Hoffmann, Elbląg 1998.
- 32 M. Lubocka-Hoffman, *Doktryna konserwatorska...*, op. cit., pp. 241-249.
- 33 J. Nowiński, op. cit., pp. 319-338.
- 34 A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1988, pp. 30-35.
- 35 J. Nowiński, op. cit. pp. 319-338.
- 36 Ibidem.
- 37 W.H. Gawarecki, op. cit.
- 38 Ibidem.
- 39 Ibidem.
- 40 E.G. Wiązowski, *Sanktuarium Matki Bożej Czerwińskiej Pani Mazowsza*, Bałtycka Biblioteka Cyfrowa, 1956, p. 688; <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/publication/33436/edition/38584?language=pl> [access: 9.09.21]
- 41 Read more in the publication: R. Krzysztofik, M. Dymitrow, *Degraded and restituted towns in Poland. Origins, development, problems. Miasta zdegradowane i restytuowane w Polsce Geneza, rozwój, problemy*, University of Gothenburg, Gothenburg 2015.
- 42 R. O. Ingarden, *O dziele architektury*, [in:] *Studia z estetyki*, vol. II, Warszawa 1972.
- 43 G. Bachelard, *Poetyka przestrzeni: szuflada, kufry i szafy*, „Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej” 1976, no. 67/1, pp. 233-243.
- 44 G. van der Leeuw, *Fenomenologia religii*, Wydawnictwo Etiuda, series: „Meandry Kultury”, Warszawa 2020.
- 45 Ch. Norberg-Schulz, *Genius loci. Toward phenomenology of architecture*, London 1980.

- 47 Doktryny urbanistyczne XX wieku próbowały skutecznie narzucić swoją wizję miasta bez względu na krajobraz. Więcej na ten temat w pracy: H. Izdebski, *Ideologia a zagospodarowanie przestrzeni*, Warszawa 2013. Miasta budowane według funkcjonalistycznej Karty Ateńskiej, arbitralnie dzielące przestrzeń na strefy pracy, wypoczynku i mieszkania, miały zaspokajać wszystkie potrzeby człowieka, a jednak nie zaspokajały. Funkcjonalna wizja człowieka i społeczeństwa nie odpowiada jego naturze. Dziś wielość koncepcji urbanistycznych wynika także z faktu, że żadna z nich nie ma ambicji totalnych, lecz koncentruje się na wybranych aspektach życia ludzkiego. Przestrzeń miasta ulega zatem fragmentaryzacji, staje się niespójna. Nowa Karta Ateńska z 2003 roku nie proponuje już modelowych rozwiązań; wprost przeciwnie – radzi, by odwołać się do *genius loci*.
- 48 W języku polskim (B. Szmidt, *Ład przestrzeni*, PIW, Warszawa 1992) istnieje jeszcze odmienne od pojęcia *porządku* pojęcie *ładu*. *Porządek* wydaje się jednoznaczny – rzeczy są ułożone w rzędzie, *ład* zaś może być ładem totalnym, zniewalającym albo ładem swobodnym, prowadzącym do ładu dowolności bądź wolności (*Kanon architektury polskiej. Ład wolności*, red. J. T. Królikowski, SARP, Warszawa 2001). Ten ostatni rodzaj ładu, niezwykle trudny do zrealizowania, jest możliwy do osiągnięcia, o czym świadczą przykłady z przeszłości – rynek w Kazimierzu Dolnym, Krakowskie Przedmieście w Warszawie, a także ze współczesności – Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Opera Podlaska w Białymstoku.
- 49 Barbara Brukalska wyróżniła trzy podstawowe typy tych więzi, prowadzące do odmiennych rozwiązań przestrzeni. Są to: indywidualizacja liberalna, która powoduje chaos przestrzeni; kolektywizacja prowadząca do uniformizacji i indywidualizacja uspołeczniona, która zapewnia personalizację przestrzeni. Więcej na ten temat w: B. Brukalska, *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*, Akademia Sztuki Architektury Krajobrazu, Biblioteka Arché, Warszawa 2006.
- 50 Pojęcie *wartości przestrzennych* sformułował i wprowadził do literatury naukowej Florian Zaniecki. Po 1956 roku termin ten rozwijał socjolog miast Aleksander Wallis, a obecnie Waldemar Siemiński i Jeremi T. Królikowski.
- 51 „*Genius loci* każdego miejsca możemy odczytać poprzez rozpoznanie i zrozumienie trzech warstw: przeszłości – teraźniejszości – przyszłości, które są bardzo wyraźne w przestrzeni Czerwińska” (J.T. Królikowski, 2020). Przeszłość wyrażona jest przez historię i tradycję miejsca (il. 1); tworzą ją historyczne wydarzenia i postaci, które zapisały się w kartach pamięci. Na kanwie przeszłości kształtuje się teraźniejszość i ona determinuje tożsamość miejsca, a świadczą o niej ówczesne wartości przestrzenne (np. zabytkowe, przyrodnicze, krajobrazowe, artystyczne, sakralne, symboliczne). Z teraźniejszości natomiast wyłania się twórczo przyszłość, określona poprzez potencjał. Te trzy warstwy tworzą ducha miejsca, który może zostać skonkretyzowany za pomocą identyfikacji kategorii: rzeczy, porządku, światła, czasu, charakteru. Pozwalają one bowiem na określenie mierzalnych, jak i niemierzalnych aspektów konkretnej przestrzeni.
- 52 Identyfikacja tych wewnętrznie zróżnicowanych kategorii, opisana obrazowo i słownie, pozwala na rozpoznanie ducha miejsca złożonego, według koncepcji Ch. Norberga-Schulza, w zależności od ich charakteru powstającego z elementów kosmicznych, klasycznych lub romantycznych. Można również, posługując się talentem, intuicyjnie rozpoznać ducha miejsca, jednak złożoność pracy projektowej wymaga przedstawienia i wyjaśnienia zadania w sposób bardziej złożony.
- 46 R. O. Ingarden, *O dziele architektury*, [in:] *Studia z estetyki*, vol. II, Warszawa 1972.
- 47 The urban planning doctrines of the 20th century tried to successfully impose their vision of the city regardless of the landscape. More on this topic in the work: H. Izdebski, *Ideologia a zagospodarowanie przestrzeni*, Warszawa 2013. Cities built according to the functionalist Athens Charter, arbitrarily dividing space into work, leisure and living zones, were supposed to satisfy all human needs, yet they failed. A functional vision of man and society does not correspond to our nature. Today, the multiplicity of urban concepts is also due to the fact that none of them has a total ambition, but focuses on selected aspects of human life. The urban space is therefore fragmented and becomes incoherent. The new Athens Charter of 2003 no longer proposes model solutions; on the contrary, it advises to appeal to the *genius loci*.
- 48 In Polish (B. Szmidt, *Ład przestrzeni*, PIW, Warszawa 1992), there is the notion of *porządek* (order) and the separate notion of *ład* (order, organisation). *Porządek* seems unambiguous – things are arranged in a row, and *ład* can be a total order, compelling, or a free order, leading to an order of freedom or liberty (*Kanon architektury polskiej. Ład wolności*, ed. J. T. Królikowski, SARP, Warszawa 2001). The last type of the order, extremely difficult to achieve, is possible, as evidenced by examples from the past – the market square in Kazimierz Dolny, Krakowskie Przedmieście in Warsaw, as well as from the present – the University Library in Warsaw, the Podlasie Opera House in Białystok.
- 49 Barbara Brukalska has distinguished three basic types of these bonds, leading to different spatial solutions. These include: liberal individualisation, which causes chaos of space; collectivisation, which leads to uniformity; and socialised individualisation, which ensures personalisation of space. For a more extensive discussion of the issue, see: B. Brukalska, *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*, Akademia Sztuki Architektury Krajobrazu, Biblioteka Arché, Warszawa 2006.
- 50 The concept of *spatial values* was formulated and introduced to scientific literature by Florian Zaniecki. After 1956, the term was developed by the urban sociologist Aleksander Wallis, and now by Waldemar Siemiński and Jeremi T. Królikowski.
- 51 “The *genius loci* of any place can be read by recognizing and understanding the three layers: past – present – future, which are very clear in the space of Czerwińsk” (J.T. Królikowski, 2020). The past is expressed through the history and tradition of the place (Fig. 1); it is made up of historical events and personalities that have been written down in the pages of memory. The present is shaped on the basis of the past and it determines the identity of the place, and the spatial values of the time (e.g. historical, natural, landscape, artistic, sacred, symbolic) bear witness to it. From the present, on the other hand, the future emerges creatively, defined by potential. These three layers create a spirit of the place that can be concretised through the identification of categories: things, order, light, time, character. This is because they make it possible to determine both the measurable and non-measurable aspects of a specific space.
- 52 The identification of these internally differentiated categories, described pictorially and verbally, makes it possible to recognise the spirit of a complex place, according to Ch. Norberg-Schulz’s conception, depending on their character arising from cosmic, classical or romantic elements. It is

Zadanie projektowe polega na zbadaniu potencjału miejsca i określeniu możliwości jego przekształceń oraz propozycji rozwiązań opartych na zdefiniowanych ideach przestrzeni. Punktem wyjścia staje się tu wnikliwa wizualizacja stanu istniejącego. W odniesieniu do zastanych wartości miejsca można powiedzieć, że przeszłość obejmuje przyszłość poprzez utrwalenie istniejących wartości i odrzucenie krępujących współczesnych dogmatów oraz ograniczeń. Droga realizacji zadania w przyjętej metodzie składa się z pięciu etapów:

1. Wizualizacja/obrazowanie – identyfikacja, opisanie i uwidocznienie kategorii ducha miejsca oraz wartości. W tym kontekście warto przyrzeć się, jak po takiej analizie autorzy poszczególnych prac widzą w swoich rozwiązaniach zmienność rzeczy w ramach czynnika czasu i jaki rodzaj porządku został zaproponowany.
2. Komplementacja lub eliminacja – zdefiniowanie zbędnych albo brakujących elementów, formalne i funkcjonalne oczyszczenie bądź uzupełnienie przestrzeni. W tym przypadku chodzi nie tyle o eliminację budynków czy form, lecz choćby o eliminację ruchu samochodowego.
3. Symbolizacja – definiowanie przeznaczenia określanego też jako funkcja i znaczenia trwalszego niż funkcja form dawnych i nowych; odczytywanie istniejących znaczeń i symboli, nadawanie nowych znaczeń miejscom, tworzenie nowych form symbolicznych.
4. Narracja – powiązanie różnorodnych wątków przestrzennych poprzez stworzenie opowieści o dziejących się w nich i dzięki nim wydarzeniach. Różne symbole, znaczenia, funkcje znajdują wyraz w formie, która wiąże świąteczne i codzienne nastroje w całość.
5. Konkretyzacja – odnalezienie, zdobycie, stworzenie formy zawierającej znaczenia i wartości; stworzenie całościowego projektu. Zadanie to, jak widać w poszczególnych pracach, można było rozwiązać w różny sposób, aby uniknąć banału, odnaleźć niepowtarzalny charakter miejsca. Ostateczna konkretyzacja dokona się, gdy wybrane z tych prac elementy przybiorą realny kształt, przy zachowaniu zawartych w nich wartościach.

Proces projektowania nie jest procesem jednokierunkowym. Przedstawione powyżej kategorie identyfikacji ducha miejsca są podstawą oceny skonkretyzowanego projektu, a wśród nich wyodrębnionym narzędziem staje się linia opisująca kształt rzeczy, która jest granicą między rodzajami światła, a tym samym koloru. W sekwencjach widokowych zapisuje ona czas, a we wzajemnych relacjach wskazuje na rodzaj ładu. Poprzez swój przebieg ukazuje zmienny bądź monotony, dramatyczny lub liryczny charakter miejsca, w którym się pojawia. Jej wyraz może wydawać się abstrakcyjny (M. Szafranski, *Abstrakcyjny wyraz linii*, [w:] „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej” 1983, nr XX, s. XX). W projektowaniu – także krajobrazu miasta – chodzi w końcu o poetykę bądź retorykę; o poszukiwanie indywidualnych rozwiązań czy oparcie się o znane zasady. Koncepcja rozpoznania ducha miejsca poprzez identyfikację jego głównych kategorii wprowadza pewien sposób racjonalizacji, który ułatwia porozumiewanie się, ale pozwala też na rozwijanie indywidualnego wyrazu i charakteru danego obszaru.

53 K. Wejchert, *Miasteczka polskie...*, op. cit.

54 E.A. Rykała, *Wzorce przestrzenne w krajobrazie miasta na przykładzie placów rynkowych północnego Mazowsza*, rozprawa doktorska SGGW, Warszawa 2018.

55 E. Kosiacka-Beck, *Przestrzenie przenikania. Przenikanie przestrzeni* „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, nr 32, s. 9-19.

also possible, using talent, to intuitively recognise the spirit of a place, but the complexity of design work requires the task to be presented and explained in a more complex way. The design task is to explore the potential of the site and to identify opportunities for its transformation and the purposes of solutions based on the defined ideas of space. The starting point here includes a thorough visualisation of the existing state. In relation to the existing values of the place, the past can be said to embrace the future by perpetuating the existing values and rejecting constraining contemporary dogmas and limitations. The path of implementing the task using the adopted method consists of five stages:

1. Visualisation/imaging – identifying, describing and making visible the categories of the place spirit and values. In this context, it is worth looking at how, after such an analysis, the authors of different works see in their solutions the variability of things within the time factor and what kind of order has been proposed.
2. Complementation or elimination – defining redundant or missing elements, formal and functional cleansing or completion of space. In this case, it is not so much the elimination of buildings or forms, but the elimination of traffic, for example.
3. Symbolisation – defining purpose, also known as function, and meaning more lasting than the function of old and new forms; reading existing meanings and symbols, giving new meanings to places, creating new symbolic forms.
4. Narrative – connecting the various spatial threads by creating a story about events happening in them and through them. Various symbols, meanings and functions find expression in a form which binds festive and everyday moods together.
5. Concretisation finding, acquiring, creating a form that contains meanings and values; creating an overall design. This task, as can be seen in the individual works, could be solved in different ways to avoid cliché, to find the unique character of the place. The final concretisation will take place when the elements selected from these works take real shape, while preserving the values they contain.

The design process is not a one-way process. The categories of identification of the place spirit presented above are the basis for the evaluation of the concretised project, and among them the line describing the shape of things, which is the boundary between the types of light and therefore colour, becomes a distinguished tool. It records time in viewing sequences, and indicates the type of order in mutual relations. Through its course it shows the changing or monotonous, dramatic or lyrical character of the place in which it appears. Its expression may seem abstract (M. Szafranski, *Abstrakcyjny wyraz linii*, [in:] „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej” 1983, no. XX, p. XX). Ultimately, designing – including cityscape design – is about poetics or rhetoric; about finding individual solutions or relying on familiar principles. The concept of recognising the place spirit by identifying its main categories introduces a kind of rationalisation that facilitates communication but also allows for the development of the individual expression and character of a given area.

53 K. Wejchert, *Miasteczka polskie...*, op. cit.

54 E.A. Rykała, *Wzorce przestrzenne w krajobrazie miasta na przykładzie placów rynkowych północnego Mazowsza*, doctoral dissertation at the Warsaw University of Life Sciences, Warszawa 2018.

- 56 A. Satkiewicz-Parczewska, *Kompozycja architektoniczna a jej percepcja*, Politechnika Szczecińska 533/2001, s. 160.
- 57 Planowanie przestrzenne odgrywa bardzo ważną rolę w integrowaniu i równoważeniu przestrzeni małych miast, co czyni je skutecznym narzędziem do rehabilitacji przestrzeni miejskiej i identyfikacji barier rozwoju. Niestety, sam system planowania i opóźnienia w realizacji dokumentów planistycznych stanowią poważny problem w polityce przestrzennej małych miast.
- 58 Projektowanie krajobrazu kulturowego małego miasta wymaga wrażliwości oraz szczególnych kompetencji. Niewielka przestrzeń i ograniczona liczba elementów kształtujących strukturę przestrzenną sprawia, że każda błędna decyzja projektowa odciska swoje piętno w obrazie miasta w sposób niezwykle widoczny i bolesny. W związku z tym, postulujemy się, aby diagnoza kulturowo-przestrzenna małych miast była przygotowywana przez profesjonalny, interdyscyplinarny zespół. Opracowania takie pozwoliłyby na uświadomienie przedstawicielom lokalnej władzy, jakie wartości reprezentują obiekty i zespoły, które znajdują się pod ich opieką, a planistom sporządzającym opracowania (studium i plan miejscowy) dałyby profesjonalne narzędzie do planowania rozwoju przestrzennego miejscowości, bez uszczerbku dla jej wartości kulturowych. Szczegółowa analiza tych wartości pozwoliłaby na zachowanie charakteru miejsca i ocalenie jego indywidualności.
- 59 J. Bogdanowski, *Spuścizna historyczna a społeczeństwo*, „Ochrona Zabytków” 1991, R. 44, nr 1, s. 14.
- 55 E. Kosiacka-Beck, *Przestrzenie przenikania. Przenikanie przestrzeni*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, no. 32, pp. 9-19.
- 56 A. Satkiewicz-Parczewska, *Kompozycja architektoniczna a jej percepcja*, Politechnika Szczecińska 533/2001, p. 160.
- 57 Spatial planning plays a very important role in integrating and balancing the space of small towns, making it an effective tool for rehabilitating urban space and identifying barriers to development. Unfortunately, the planning system itself and delays in the implementation of planning documents are a serious problem in the spatial policy of small towns.
- 58 The design of the cultural landscape of small towns requires sensitivity and special competence. The small space and limited number of elements shaping the spatial structure result in the fact that every wrong design decision leaves its mark on the town image in an extremely visible and painful way. Therefore, it is proposed that the cultural-spatial diagnosis of small towns should be prepared by a professional, interdisciplinary team. Such studies would make the representatives of local authorities aware of the values manifested by the objects and complexes in their care, and would provide the planners preparing the elaborations (study and local plan) with a professional tool for planning the spatial development of the town, without detriment to its cultural values. A detailed analysis of these values would help to preserve the character of the place and save its individuality.
- 59 J. Bogdanowski, *Spuścizna historyczna a społeczeństwo*, „Ochrona Zabytków” 1991, no. 44/1, p. 14.

Bibliografia / Bibliography

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., *Małe miasta: problemy urbanistyczne stale aktualne*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1986.
- Arbury J., *From Urban Sprawl to Compact City – an Analysis of Urban Growth Management in Auckland*, Geography and Environment Science, University of Auckland, Auckland 2005.
- Bachelard G., *Poetyka przestrzeni: szuflada, kufry i szafy*, „Pamiętnik Literacki” 1976, nr 67/1, s. 233-243.
- Bernat S., Flaga M., *Krajobraz małych miast w województwie lubelskim. Część 1 – problemy kształtowania krajobrazu. Landscape of small towns in Lubelskie province. Part 1 – problems of landscape shaping*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego. Dissertations Of Cultural Landscape Commission” 2020, nr 43 (1), s. 31-50.
- Błazy R., *Zagadnienia przestrzenne a postulaty i idee ruchu miast Cittaslow*, [w:] *Tendencje w rozwoju gospodarczym i przestrzennym małych miast w Polsce. Trends in economical and spatial development of small towns in Poland*, red. B. Bartosiewicz, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, Łódź 2016, s. 7-28.
- Bogdanowski J., *Spuścizna historyczna a społeczeństwo*, „Ochrona Zabytków” 1991, R. 44, nr 1, s. 11-18.
- Brakalska B., *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych*, Akademia Sztuki Architektury Krajobrazu, Biblioteka Arché, Warszawa 2006.
- Cieślak A., *Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego jako narzędzie kształtowania krajobrazu małego miasta. Wybrane zagadnienia*, „Przestrzeń & Forma” 2018, nr 35, s. 177-206.
- Czerwiński – Grunwald. *Dzieje Jasnej Góry Czerwińskiej*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1933; <https://polona.pl/item/czerwinski-grunwald-dzieje-jasnej-gory-czerwinskiej.Njcz-MjQzMTE/o/#index> (dostęp: 19.09.21).
- Długozima A., *Rewaloryzacja w polityce przestrzennej małych miast województwa warmińsko-mazurskiego*, „Ochrona Zabytków” 2019, nr 2, s. 63-92.
- Gawarecki W. H., *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej na teraz w obwodzie i województwie płockim położonej*, Druk. Zawadzkiego i Węckiego, Warszawa 1823, s. 26-41.
- Ingarden R. O., *O dziele architektury*, [w:] *Studia z estetyki*, t. II, Warszawa 1972.
- Izdebski H., *Ideologia a zagospodarowanie przestrzeni*, Warszawa 2013.

- Kachniarz T., *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*, Warszawa 1993.
- Kosiacka-Beck E., *Przestrzenie przenikania. Przenikanie przestrzeni*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” 2016, nr 32, s. 9-19.
- Kowalczyk M., *Rozwój małych miast – stimulatory i bariery*, „Człowiek i Środowisko” 2008, 32 (3-4), s. 73-85.
- Królikowski J.T., *Interpretacje krajobrazów*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006.
- Królikowski J.T. i in., *Wartości krajobrazu kulturowego Warszawy na tle warunków przyrodniczych miasta*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2004.
- Lehmann S., *Green Urbanism: Formulating a Series of Holistic Principles*, „S.A.P.I.E.N.S” 2010, vol. 3, no 2.
- Lolo R., (red.) *Czerwińsk nad Wisłą: historia, rozwój, wyzwania*, Wydawnictwa Salezjańskie, Czerwińsk-Warszawa 2018.
- Lubocka-Hoffman M., *Doktryna konserwatorska a odbudowa miast*, „Studia Elbląskie” 2008, nr 9, s. 241-249.
- Lubocka-Hoffman M., *Retrowersja Starego Miasta w Elblągu*, [w:] *Odbudowa miast historycznych*, red. M. Lubocka-Hoffmann, Elbląg 1998.
- Mastalerz Ł., *Słowo do salezjańskich gospodarzy miejsca*, [w:] *Czerwińsk nad Wisłą: historia, rozwój, wyzwania*, red. R. Lolo, Wydawnictwa Salezjańskie, Czerwińsk-Warszawa 2018.
- Michałowski A. i in., *Strategie rewitalizacji miast w Polsce i w innych krajach*, [w:] *Studia i Materiały*, Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu, Narodowa Instytucja Kultury, Warszawa 2000.
- Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS Waszyngton-Toledo, 1987.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1988, s. 30-35.
- Mroczo T., *Czerwińsk romański*, Wydawnictwo Auriga, Warszawa 1972.
- Neuman M., *The Compact City Fallacy*, „Journal of Planning Education and Research” 2005, t. 25, nr. 1, s. 11-26.
- Norberg-Schulz Ch., *Genius loci. Toward phenomenology of architecture*, London 1980.
- Nowiński J., *400 lat obecności cudownego obrazu Matki Bożej Pocieszenia (Matki Bożej Czerwińskiej) na Jasnej Górze w Czerwińsku*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 2013, nr 33, s. 319-338.
- Przesmycka E., *Miasteczko polskie w XXI wieku. Wybrane problemy*, [w:] *Architektura Miasto Piękno*, t. 1, (red.) A. Zachariasz, M. Zieliński, Oficyna Wydawnicza AFM, Kraków 2021, s. 299-316.
- Przesmycka E., *Przeobrażenia zabudowy i krajobrazu miasteczek Lubelszczyzny*, Wydawnictwo Politechniki Lubelskiej, Lublin 2001.
- Robertson K.A., *Downtown Development Principles for Small Cities* [w:] *Downtowns: Revitalizing the Centres of Small Urban Communities*, ed. M. Burayidi, Routledge, New York 2001.
- Rykała E.A., *Dotknięcie niewidzialnego*, „Arche” 2012, nr 1/21, s. 7.
- Rykała E.A., *Wzorce przestrzenne w krajobrazie miasta na przykładzie placów rynkowych północnego Mazowsza*, rozprawa doktorska SGGW, Warszawa 2018.
- Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2005.
- Satkiewicz-Parczewska A., *Kompozycja architektoniczna a jej percepcja (w świetle niektórych aspektów teorii energii przestrzeni)*, „Prace Naukowe Politechniki Szczecińskiej. Instytut Architektury i Planowania Przestrzennego” 2001, nr 533, s. 160.
- Stangel M., *Kształtowanie współczesnych obszarów miejskich w kontekście zrównoważonego rozwoju*, Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2013.
- Sumień T. i in., *Odnowa miast europejskich*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa 1989.
- Sykała Ł., *Główne wyzwania rozwojowe polskich miast – elementy diagnozy* [w:] *Raport roboczy grupy eksperckiej kongresu polityki miejskiej ds. Nowej Krajowej Polityki Miejskiej*, red. K. Janas, Obserwatorium Polityki Miejskiej, Instytut Rozwoju Miast i Regionów, s. 19-25.
- Szmidt B., *Ład przestrzeni*, PIW, Warszawa 1992.
- Sztafrowski M., *Abstrakcyjny wyraz linii*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura” 1983, zeszyt XXIII, nr 355, s. 41-54.
- Szulcewska B., *Teoria ekosystemu w koncepcjach rozwoju miast*, Rozprawy Naukowe i Monografie, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
- Szulińska M., *Rejestr zabytków – problematyka wpisów obszarowych na przykładzie Czerwińska nad Wisłą*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 9, s. 29-34.
- Twardowska-Jania A., *Oddolna inicjatywa wprowadzenia Prudnika do sieci miast Cittaslow* [w:] *Alternatywne modele rozwoju miast. Sieć miast Cittaslow. Monografie*, red. E. Strzelecka, wyd. II rozszerzone, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź 2017, s. 177-181.
- Twardziak R., *Kościół kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą: zapomniana problematyka romańska na przykładzie mazowieckim – rysy lokalne, wpływy większych ośrodków zachodnich i analogie architektoniczne*, [w:] *Sztuka na Mazowszu. Nowe otwarcie*, red. E. Pieńkos, M. Wardzyński, Mazowiecki Instytut Kultury, Warszawa 2019, s. 29-44.

- Twardzik M., *Wyzwania rozwojowe dla małych miast w Polsce – przegląd wybranych koncepcji*, „Studia Ekonomiczne” 2017, nr 327, s. 65-77.
- Van der Leeuw G., *Fenomenologia religii*. Wydawnictwo Etiuda, seria: „Meandry Kultury”, Warszawa 2020.
- Wejchert K., *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*, Biuletyn Historii Sztuki i Kultury, Warszawa 1947.
- Wiązowski E. G., *Sanktuarium Matki Bożej Czerwińskiej Pani Mazowsza*, Bałtycka Biblioteka Cyfrowa, 1956; <https://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/publication/33436/edition/38584?language=pl> [dostęp: 9.09.21].
- Zachwatowicz J., *Nowe aspekty teorii konserwacji zabytków*, wybór prac, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Seria B, t. LXVIII, Warszawa 1981.
- Zachwatowicz J., *Program i zasady konserwacji zabytków*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1946, VIII, nr 1-2.
- Zalecenia Podsekretarza Stanu, Generalnego Konserwatora Zabytków, dr hab. prof. IH PAN Magdalena Gawin (DOZ-OAiK.6521.4.2018.DJ), dla wojewódzkich konserwatorów zabytków w sprawie ochrony małych miast.
- Zalecenia Podsekretarza Stanu, Generalnego Konserwatora Zabytków, dr hab. prof. IH PAN Magdalena Gawin (DOZ-KiNK.6521.15.2021.KP), dla wojewódzkich konserwatorów zabytków w sprawie rewitalizacji rynków; https://www.nid.pl/pl/Dla_specjalistow/Standardy/Dokumenty_doktrynalne/, [dostęp: 24.09.2021].